

Naised, *memoria* ja sakraalruum hiliskeskaegsel Liivimaal

Anu Mänd

Kõigil ajastutel on inimesed püstitanud surnute auks ja nende mälestuseks ehitisi ja kunstiteoseid. Keskajal jäädvustati lahkunute mälestust erinevate memoriaalmonumentidega, mis olid seotud kas tegeliku või sümbolse hauakohaga: kabelite, hauakivide või -monumentide, kenotaafide, altariretaablite, vitraažakende ja muude esemete abil, mida tänapäeval liigitatakse sakraalkunsti alla. Pühakodade interjööris (vahel ka eksterjööris) leiduvad piltkujutised, mis olid kaunistatud kas donaatori portreega, tema nime sisaldava pealiskirjaga, tema vapi või majamärgiga, funktsioneerisid kogukondliku mälu kandjate ja stimulaatoritena. Kirikule annetatud kunstiteos, selle ruumiline ja liturgiline kontekst väljendasid nii tellija religioosset kui ka ilmalikke ambitsioone ning põlistasid tema ja ta perekonna nime järeltulivate põlvede jaoks. Memoriaalmonumentide juures võidi surnute auks läbi viia liturgia või muid mälestamisrituaale. Kõige eelnimetatu tõttu võib neid pidada omamoodi sillaks elavate ja surnute vahel.¹

Memoria on nii ajalooline kui ka uurimistermin, mis kitsamas mõttes tähendab üksnes surnute liturgilist mälestamist. Uurimisternina on aga *memoria* laienenud mälestamis-

kultuurile tervikuna, hõlmates nii surnute auks loodud tekste ja kunstiteoseid kui ka kiriklikke ja ilmalikke mälestamisrituaale. *Memoria* on nähtus, mis puudutas kõiki ühiskonnakihte, mitte üksnes rikkaid ja vägevaid, see oli oma identiteedi rõhutamise vahendiks nii üksikisikutele kui ka sotsiaalsetele gruppidele.²

Viimastel aastakümnetel on *memoria* osatähtsusele keskaegses ühiskonnas pööratud järjest enam tähelepanu.³ Enamik selletemalisi käsitlusi Lääne-Euroopas on keskendunud kuningate, kõrgeadlike ja -vaimulike strateegiatele oma mälestuse jäädvustamisel. Teiste ühiskonnakihtide, eriti sotsiaalselt madalamate kohta on allikmaterjali ja sellest tulenevalt ka uurimusi oluliselt vähem. Võrdlemise uudeks uurimissuunaks saab pidada ka *memoria* seostamist soo-uuringutega: naiste ettevõtmisi hingeõnnistuse saavutamiseks ja oma mälestuse jäädvustamiseks (näiteks hauamonumendi tellimise või kunstiteose annetamise läbi) on seni analüüsitud küllaltki vähe ning mõistagi on ka naiste puhul vaatluse all olnud eelkõige kõrgest soost ja erakordset mõjuvõimu omavad individid, nagu kuningannad, hertsoginnad ja teised aristokraatlikku päritolu daamid.⁴

¹ E. Valdez del Alamo, C. S. Pendergast. Introduction. – Memory and the Medieval Tomb. Ed. by E. Valdez del Alamo, C. S. Pendergast. Aldershot, 2000, lk. 1.

² O. G. Oexle. Memoria als Kultur. – Memoria als Kultur. Hrsg. v. O. G. Oexle. Göttingen, 1995, lk. 39; T. van Bueren, R. de Weijert. Medieval Memoria Online (MeMO): New research possibilities. http://memo.hum.uu.nl/pdf/MeMO_project-plan.pdf, lk. 3. Vaadatud 10.09.2011.

³ Vt. nt. O. G. Oexle. Memoria und Memorialbild. – Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter. Hrsg. v. K. Schmid, J. Wollasch. München, 1984, lk. 384–440; O. G. Oexle. Memoria in der Gesellschaft und in der Kultur des Mittelalters. – Modernes Mittelalter. Neue Bilder einer populären Epoche. Hrsg. v. J. Heinze. Frankfurt am Main, 1994, lk. 297–323; Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters. Hrsg. v. D. Geuenich, O. G. Oexle. Göttingen, 1994; Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages. Ed. by T. van Bueren, A. van Leeuward. Turnhout, 2005; Memory and Commemoration in Medieval England. Ed. by C. M. Barron, C. Burgess. Donington, 2010.

Selles artiklis analüüsin naiste *memoria*'t hiliskeskaegsel Liivimaal, peamiselt kahes suuremas linnas – Tallinnas ja Riias. Ülesanne pole kergete killast, sest mõistagi on naised jätnud allikatesse võrreldamatult vähem jälgi kui mehed. Ka naiste identifitseerimiseks on sageli ainus võimalus teha seda nende abikaasade kaudu, sest sünniperekond on teada vaid vähestel, peamiselt aadlisoost daamidel. Artiklis keskendun eelkõige linna ülem- ja keskkihtidele ning valdavalt ilmalikele naistele – kaupmeeste ja käsitöölise abikaasadele ja leskedele. Üksikuid näiteid saab tuua ka linnas tegutsenud või sealsetele kirikutele annetuse teinud vasalliperekondade kohta. Esmalt vaatlen naisi grupina kui korporatiivsete ühenduste liikmeid, selgitades, kuidas kajastub naiste roll ja osalus mälestusteenistustel gildide ja vennaskondade dokumentides: millises kontekstis on naisi (gildiödesid) skraades ja teistes dokumentides nimetatud, kas ja kuidas oli määratletud nende osalemine kollektiivsetes rituaalides ning kas neile oli rituaalide läbiviimisel usaldatud mõni kindel ülesanne.

Seejärel siirdun naise kui indiviidi võimaluste juurde oma mälestuse jäädvustamiseks. Püüan otsida vastust küsimustele, kui aktiivsed olid naised esemeliste annetuste tegemisel kirikule ja kuivõrd kajastuvad allikates erineva sotsiaalse seisuse, perekonnaseisu ja varandusliku tasemega naiste võimalused ning käitumismustrid. Kas on midagi teada naiste algatusest enda, oma abikaasa ja perekonna mälestuse põlistamisest näiteks vikaaria rajamise, mälestusmissade tellimise või sakraal-

eseme kinkimise kaudu? Kas on andmeid naiste soovide kohta oma matusetseremoonia ja viimse puhkepaiga suhtes? Ja viimaks: kas saab osutada mingitele soospetsiifilistele käitumismallidele, s. t. kas naiste annetused kirikule ning nende strateegiad enda ja oma perekonna mälestuse jäädvustamiseks erinesid meeste omast? Paraku tuleb juba etteruttavalt öelda, et Liivimaalt säilinud allikmaterjali nappuse tõttu ei ole võimalik neile küsimustele ammendavat vastust anda, saab üksnes tuua näiteid erinevate allikate pakutava *memoria*-alase uurimisvõimaluse kohta.

Lahkamata siinkohal hiliskeskaja naiste majanduslikku ja õiguslikku seisundit (mis võis eri linnades ja piirkondades olla väga erinev⁵), võib lühidalt tõdeda, et seadusandlike ja ühiskondlike piirangute tõttu oli naistel tunduvalt vähem võimalusi rahalisi tehinguid teha või varaga oma äranägemist mööda ümber käia kui meestel. Tütred olid oma isa (tolle surres mõne teise täiskasvanud mees-sugulase), abielunaised oma mehe eestkoste all. Abielumehel oli enamasti naise kaasavara valdamis- ja kasutusõigus (kui polnud sõlmitud abielulepingut, mis sätestaks teisiti), naise võõrandamatuks omandiks jäi tihti vaid nn. hommikukink ja tema poolt abiellu toodud riided, ehted jm. isiklikud asjad.⁶ Mõnel pool tohtis naine ka testamenti koostada vaid oma mehe nõusolekul. Kuigi eestkostjad olid määratud ka leskedele, oli viimastel oma vara üle otsustamisel, sellega tehingute tegemisel ja oma pärandi jaotamisel siiski tunduvalt suuremad õigused kui abielunaistel.⁷ Etteruttavalt võibki

⁴ Nt. B. J. Harris. The Fabric of Piety: Aristocratic Women and the Care of the Dead, 1450–1550. – Journal of British Studies 2009, vol. 48, lk. 308–335; E. L. Jordan. Women, Power, and Religious Patronage in the Middle Ages. New York, 2006; P. King. „My Image to be made all naked”: Cadaver Tombs and the Commemoration of Women in Fifteenth-Century England. – The Ricardian. Journal of the Richard III Society 2003, vol. 13, lk. 294–314. Kodanikunaise annetusi on vaadeldud nt. C. Schleif. Forgotten Roles of Women as Donors: Sister Katerina Lemmel's Negotiated Exchanges in the Care for the Here and the Hereafter. – Care for the Here and the Hereafter, lk. 137–154.

⁵ Süda-Saksamaa linnade kohta vt. nt. E. Ennen. Frauen im Mittelalter. Dritte, überarb. Auflage. München, 1987, ptk. 3.

⁶ Vt. samas, lk. 149; I. Põltsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn, 2009, lk. 312–313.

⁷ Testamentide koostamise ja pärandamise õiguslike aspektide kohta vt. K.-R. Hahn. Revaler Testamente im 15.–16. Jahrhundert. Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen. Göttingen, 2008 (käsikiri Tallinna Linnaarhiivis), lk. 374–391. Vt. ka Lübecki õiguse vastavaid sätteid: Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282, transkr. ja tlk. T. Kala. Tallinn, 1998, lk. 177–181.

öelda, et eelkõige just heal majanduslikul järjel ja kõrge positsiooniga leskedel oli võimalik kirikule suuremaid annetusi teha, enda matusetseremoonia kavandamisel sõna sekka öelda ja enda liturgilist mälestamist tellida.

Gildiõed ja nende mälestamine

Naisi (gildiõdesid) on mainitud nii suurte, ametialaste gildide kui ka väiksemate, peamiselt religioosse ja heategevusliku loomuga vennaskondade skraades. Gildiõdedel, kelle all peeti valdavalt silmas gildivendade naisi või leski,⁸ ei olnud mõistagi meestega ühesuguseid õigusi: nad ei osalenud põhikirja koostamisel ega otsuste langetamisel ja neid ei valitud ühtegi ametisse. Nagu tõendavad Tallinna ja Riia suuremate gildide peojuhised ja -arved, ei olnud naised pidevalt kohal ka iga-aastastel sotsiaalsetel tähtsündmustel – paarinädalastel vastla- ja jõulujootudel; nad kutsuti gildimaja üksnes teatud päevadel, mis olid pühendatud peamiselt tantsimisele ja mil administratiivseid küsimusi ei arutatud.⁹ Väikekorporatsioonides seevastu, kui julgeda teha üldistusi Toompeal tegutsenud Maarja gildi skraa (1407) põhjal, olid naised gildi tegevustesse kaasatud palju suuremal määral: nad osalesid gildi jootudel (mis erinevalt suurtest korporatsioonidest kestsid küll vaid päeva või kaks), koosolekutel ja protsessioonidel ning naisliikmete seast valiti ka üks, kes jootude ajal gildiõdesid lauas teenindas.¹⁰

Skraade sätteid, kus naisi mainitakse, on üldiselt väga vähe ja need reguleerivad enamasti matuste ja mälestamisega seotud käitumist. Kuna olen vastavat teemat käsitlenud ka varem,¹¹ annan järgnevalt sellest vaid lühikäike, pannes rõhku naisi puudutavatele eeskirjadele. Üldlevinud säte skraades on selline, mis kohustab gildivenna surma puhul kõiki liikmeid, nii vendi kui ka õdesid, osalema matusetseremoonial ning lahkunu auks peetaval vigiilil ja mälestusmissadel. Puudujaid trahviti ning näiteks Suurgildi skraast selgub, et kui puudus naisliige, tuli trahvi maksta tema abikaasal.¹² Seega lasus meesliikmetel vastutus oma naise kombekohase käitumise eest.

Gildidel oli oma surnud liikme ärasaamisel oluline roll: skraadest ilmneb, et gild osales surnuvalves, kandis surnukeha matuserongkäigus kirikusse ja pärast tseremooniat hauani, kasutas matusetseremoonia käigus gildi küünlaid (*gilde lichte*) ning maksis vigiili ja kolme hingemissa eest.¹³ Gildi kuulumine tagas auväärse ja seisusekohase matuse ka vaesunud liikmetele. Matuste käigus demonstreeriti gildi kuuluvust igati: lisaks küünaldele oli nii suurtel kui ka väikestel gildidel olemas spetsiaalne kirstukate (*boldeke*), mis oli tõenäoliselt kaunistatud korporatsiooni embleemi või kaitsepühaku kujutisega.¹⁴ Kirstukate oli hinnalisest materjalist ja selle kasutamine tähendas suurt au, sest mingil põhjusel (nt. seltsielust kõrvalehoidmise pärast) põlu alla sattunud liikme matuseks seda ei võimaldatud.¹⁵ Ühiselt

⁸ Nt. Riia Lauagildi skraa (1425). W. Stieda, C. Mettig. Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621. Riga, 1896, lk. 661, §2: *Desgeliiken mogen erbare vrouwen sustere hyrinne werden, se sin wedewen edder hebben man*. Sama sätte algul on täpsustatud, et Lauagildi liikmeks saab astuda ainult Suurgildi kuuluv vend.

⁹ Pidustustele kutsuti nii naised kui ka neiud, s. t. ka gildivendade tütreid. A. Mänd. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550. Tallinn, 2004, lk. 88–89, 91–92, 113, 118–120; A. Mänd. Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani. – Tallinna Suurgild ja gildimaja. Tallinn, 2011, lk. 58–59.

¹⁰ F. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde zu Reval. – Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. 18, H. 1. Reval, 1932, lk. 37–39, § 7–8, 11–14.

¹¹ A. Mänd. Church Art, Commemoration of the Dead and the Saints' Cult: Constructing Individual and Corporate *Memoria* in Late Medieval Tallinn. – Acta Historica Tallinnensia 2011, nr. 16, lk. 5–11.

¹² E. von Nottbeck. Die alten Schragen der Grossen Gilde zu Reval. Reval, 1885, lk. 44, §35.

¹³ A. Mänd. Church Art, lk. 5–6.

¹⁴ Samas, lk. 6. Nt. Tallinna mustpead lasid 1433. aastal ömmelda kuldsest kangast kirstukatte ja sellele neli „musta pead” (Staatsarchiv Hamburg, B. 612-2/6, nr. D 1, fol. 27r).

¹⁵ E. von Nottbeck. Die alten Schragen, lk. 43, §30. Maarja gild seevastu laenas raha eest oma kirstukatet ja gildiküünlaid ka neile, kes gildi ei kuulunud, summa sõltus seisusest (F. Stillmark. Der älteste Schragen, lk. 40, §28–30).

koguneti ärasaatmisele ka siis, kui gildi liige oli surnud ja maetud mujal kui kodulinnas. Näiteks Toompeal tegutsenud Maarja gildi skraast võib lugeda, et kui gildivend või -õde sureb väljaspool Tallinna, korraldatakse talle toomkirikus samasugune mälestusteenistus nagu neile, kes surid linnas.¹⁶

Lisaks eelnimetatud kollektiivsetes rituaalides osalemisele leidub mõnes skraas sätteid, mis kohustasid iga liiget ka individuaalselt lahkunu hingeõnnistuse heaks panustama. Tallinna Suurgildi Lauagildis¹⁷ pidi iga vend tellima surnud liikme heaks hingemissa.¹⁸ Maarja gildis tuli igal gildivennal ja -õel lausuda nii konkreetse lahkunu kui ka kõigi surnud gildiliikmete hinge heaks 30 Meie Isa ja 30 *Ave Maria* palvet, iga gildi kuuluv preester pidi aga hingede trööstiks lugema ühe vigiili ja hingemissa.¹⁹

Matusetseremoonia pidulikkus ja leinajate arvukus olid otseseks staatussümboliks. Võib siiski oletada, et gildiõdede matused olid meesliikmete omadest tagasihoidlikumad. Sellele osutab kas või asjaolu, et naisterahva matuse eest maksti kirikule enamasti vähem kui meeste puhul. Niguliste kiriku 15. sajandi teise poole „hinnakirja” järgi maksis täiskasvanu matus 3 marka (lapse oma 1 mark) ja kõikide kellade helistamine 4 marka.²⁰ Kui aga vaadata reaalselt laekunud summasid, ilmneb, et naiste matuste eest on nii mõnigi kord tasutud vähem, näiteks 1 mark või 5 veeringut (1,25 marka) ja mitte alati pole tegu olnud madalamast seisusest naistega.²¹ Kahjuks ei ole võrdluseks säilinud gildide või vennaskondade dokumente, kust selguks, kui palju kulutati vendade ja kui palju õdede matusteks.

Elavate ja surnute vaheline side ei katkenud matustega: teiseks tähtsaks rituaa-

liks matusetseremoonia kõrval oli surnud liikmete liturgiline mälestamine. Suuremad gildid, aga ka jõukamad tsunftid, pidasid ülal mitut altarit, kus nad lasid regulaarselt elavate ja surnute heaks missasid pidada. Tallinna Suurgild maksis surnud vendade ja õdede eest peetavate igakuiste hingemissade laulmise eest mõlemas kogudusekirikus ja dominiiklaste kirikus, Lauagild aga Püha Vaimu kirikus. Lisaks maksti kirikhärradele ja priorile selle eest, et nad aasta läbi gildiõdesid ja -vendi jutlustoolis meeles peaks (*vor suster vnde broder dat jar ouer to denkende vp dem predickstole*), võimalik, et nende nimesid ette lugedes.²² Riia Lauagild lasi surnud vendade ja õdede eest paluda igal pühapäeval.²³ Gildi liikmete kohalolek igapäevastel, -nädalastel või -kuistel missadel polnud vajalik, korporatiivselt koguneti missadele vaid tähtsamate jootude ajal ja ülestõusmispühade paiku.

Tallinna ja Riia Lauagildi juhustest selgub, et ka naistel oli mälestamiseremoonias teatav roll. Riia Lauagild kogunes 1425. aasta skraa kohaselt surnute mälestusmissale teisel pühapäeval pärast mihklipäeva. Kui jõuti offertooriumini, pidid kahe eestseisja naised minema kõige ees, kummaldi käes poolenaelane vahaküünal (nn. hingeküünal, *selelicht*), ning neile järgnesid teised gildiõded.²⁴ Rituaali üksikasjad selle punkti nabi sõnastuse põhjal paraku ei selgu, seega ei tea me täpselt, mis hetkel ja kuhu naised liikusid ja kuhu nad hingeküünlad asetasisid. Tallinna Lauagildi 16. sajandi alguse peojuhustest ilmneb, et seal toimus samalaadne rituaal teisel pühapäeval pärast ülestõusmispühi Püha Vaimu kirikus: hingemissa lõppedes pidi Lauagildi eestseisja naine ohverdama hingeküünla ja eestseisja abiliste naised pidid koos temaga sel tsere-

¹⁶ F. Stillmark. Der älteste Schragen, lk. 40, §27.

¹⁷ Kuna Tallinna ja Riia käsitööliste Lauagildi skraasid pole säilinud, kasutan lühiduse mõttes Suurgildi Lauagildi asemel edaspidi lihtsalt Lauagildi nime.

¹⁸ E. von Nottbeck. Die alten Schragen, lk. 66, §14.

¹⁹ F. Stillmark. Der älteste Schragen, lk. 41, § 34–35.

²⁰ Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi TLA), f. 31, n. 1, s. 216, fol. 3r.

²¹ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, nt. fol. 40v (1474), 68r (1490), 69r (1490).

²² A. Mänd. Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, lk. 82–83; A. Mänd. Church Art, lk. 6–7.

²³ W. Stieda, C. Mettig. Schragen, lk. 663, §15.

²⁴ Samas, lk. 662, §8.

moonial osalema.²⁵ Et rituaali läbiviimiseks ei valitud suvalisi gildiõdesid, oli ilmselt tegu abikaasade ameti tõttu neile osaks langeva privileegiga.

Ent lahkunuid ei mälestatud ainult kiriklikult, vaid ka ilmalikult. See toimus gildimajas, kus suuremate jootude käigus peetud üldkoosolekul pandi kirja ja loeti ette surnud liikmete nimed. Riia Lauagildi skraas on paika pandud ka selle rituaali stsenaarium: pärast missat ja sellele järgnenud ühist söömaaega pidi šaffer helistama kella ja teatama kõigile surnud gildivendade ja -õdede nimed. Seejärel korjati kohalviibijailt raha (iga surnu kohta 1 artig) ning kogutud summa eest tuli iga lahkunud venna ja õe eest pidada nii mitu missat, kui palju linnas oli preestreid.²⁶ Surnud liikmete kohta peeti ka nimekirju, paraku on neid säilinud väga vähe. Tallinna Lauagild pani surnud liikmed kirja ja korraldas nende mälestamise harilikult korra aastas, ülestõusmispühade ajal. Mõnedel aastatel, eriti katku ajal, kui surnuid oli keskmisest rohkem, on neid üles tähendatud ka Suurgildi peajootude, s. t. jõulude ja vastlate ajal. Nimekirjad, mis on säilinud aastatest 1448–1549 (lünkadega), sisaldavad aga ainult meeste nimesid.²⁷ Puuduvad igasugused andmed selle kohta, et arvet oleks peetud ka surnud naisliikmete kohta. Seega ei tea me ka, kas Suurgild või ka teised korporatsioonid esitasid preestritele ettelugemiseks nii mees- kui ka naishingede nimed või mälestati naisi kirikus anonüümselt kui lihtsalt gildiõdesid.

Seisusekohase matuse korraldamine, surnud liikmete mälestamine ja nende hinge eest palvetamine oli teatavasti gildide, tsunftide ja vennaskondade üks põhifunktsioone. Kollektiivsed rituaalid, nagu matustel ja missadel osalemine ning gildimajas toimunud mälestamiseremooniad, mitte ainult tugevdasid

korporatiivset ühtekuuluvustunnet ja ühiseid väärtushinnanguid, vaid säilitasid ka elavate ja surnute vahelist sidet, hoides alal viimaste mälestust. On tõenäoline, et naiste jaoks, kes oma soost tulenevalt ei saanud osaleda gildi administreerimises ega poliitilises elus, olid peamisteks motiivideks, miks gildi või vennaskonnaga liituda, just heategevus, religioossed kombetäitmised ning lootus väarikale kristlikule matusele ja kollektiivsetele eestpalvetele. Kui kaupmeeste ja käsitöölise naiste jaoks oli esmaseks (ehkki mitte ainsaks) valikuks nende abikaasa ametialane organisatsioon, siis näiteks teenijatüdrukute ja teiste madalama staatusega naiste ja neidude jaoks pakkusid selliseid väljavaateid peamiselt väikegildid ja -vennaskonnad, mille liikmeskond oli, niivõrd kui seda olemasolevate väheste andmete põhjal saab väita, seisuslikus mõttes palju kirevam. Näiteks 1428. aastal Tallinna Püha Ihu gildi liikmeks astunute seas oli nii kodanike naise kui ka teenijatüdruk Gertrud, kloostris (ilmselt mõeldud tsistertlaste Mihkli kloostrit) elav Ma(r)grete (pole täpsustatud, kas tegu oli nunnaga või mitte) ning Katharina Lode, kelle perekonnanimi viitab tuntud aadlisuguvõsale.²⁸

Surnute eest peetavate eestpalvete olulisust hiliskeskaegses ühiskonnas tõendavad ka esmapilgul kummalised liidud. Näiteks leppisid Riia õllekandjate vennaskond ja sealne naistsistertlaste klooster 1495. aastal omavahel kokku, et terve konvent eesotsas abtissiga astub õllekandjate vennaskonna liikmeks. Kõigi liikmete, ka õdede matustel tuli kasutada vennaskonna kirstukatet ja küünlaid, ning konvendis tuli surnuid mälestada vigiilide ja hingemissadega.²⁹ Kummaliseks teeb selle leppe mõistagi seisustevaheline erinevus: kui nunnad olid valdavalt aadlisoost, siis õllekand-

²⁵ E. von Nottbeck. Die alten Schragen, lk. 68, §3 (alamks. tekst lk. 100, §3), lk. 71, §7 (alamks. tekst lk. 103, §7).

²⁶ W. Stieda, C. Mettig. Schragen, lk. 662–663, §13.

²⁷ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, alates fol. 20v. Vahemikus 1448–1549 on kirja pandud 774 mälestatava nimed. Lisaks leidub üksikuid surnute nimekirju ka Lauagildi eestseisja arveraamatus (TLA, f. 191, n. 2, s. 3, fol. 30r, 37v).

²⁸ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch (edaspidi LUB), hrsg. v. F. G. v. Bunge *et al.*, Bd. 1, nr. 593, col. 768; T. Kala. Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid ja nende usuelu normatiivsed vormid. – Tuna 2010, nr. 2, lk. 14.

²⁹ LUB 2/1, nr. 252.

³⁰ Nii Riias kui ka Tallinnas domineerisid õllekandjate hulgas mitesakslased, s. t. vastavalt lätlased ja eestlased. P. Johansen. Tallinna keskaja õllekandjate ajaloost. – Ajalooline Ajakiri 1926, 5. aastakäik, lk. 91–100.

jad kuulusid pigem alamrahva sekka.³⁰ Venaskonna regulaarne rahaline toetus kloostrile (see oli küll väike, 2 marka aastas) ning vastastikused eestpalved tähendasid aga arvatavasti rohkem kui seisusevahe rõhutamine.

Lisaks gildi kuulumisele ja eespool kirjeldatud kollektiivsetes rituaalides osalemisele oli naistel võimalik ka individuaalselt oma religioossust väljendada ning lunastuse saavutamiseks ja mälestuse jäädvustamiseks samme ette võtta. Mõistagi sõltus nende usuliste ja ilmalike ambitsioonide teostamise võimalus naise eelkõige sotsiaalsest staatusest, perekonnaseisust ja majanduslikust olukorrast, ent oma osa oli ka vastava ajastu üldisel sotsiaalsel ja religioosel kontekstil, mis kujundas kogukonnas valitsevaid käitumismustreid ja sotsiaalseid ootusi teatud positsiooniga inimeste suhtes.

Vikaariate rajamine

Vahendite seas, mille kaudu loodeti saavutada hingeõnnistust, ent ühtlasi demonstreerida oma jõukust ja lisada sotsiaalset prestiiži, oli vagade annetuste tegemine kirikule kas eluajal või testamendi kaudu. Üks enam levinud strateegiaid, mille abil lühendada puhastustules viibimise aega ja sillutada teed paradiisi, oli oma meelispühaku auks altari ja vikaaria rajamine või vikaaria sisseseadmine mõne juba olemasoleva altari juurde. Vikaarial oli kahekordne funktsioon – jumala kiituseks ja annetaja hingeõnnistuseks. Laskumata siinkohal vikaariate asutamise ja rahastamisega seotud nüanssidesse,³¹ võib öelda, et üldjoontes toimus tehing järgneva skeemi kohaselt: vikaaria asutamiseks annetati teatud algkapital, mille intresside eest (hiliskeskaegse Liivimaa linnades oli see tavaliselt 6 protsenti) maksti vikaarile missa ja eestpalvete läbiviimise eest ning kaeti jooksvad kulud (küünlavaha, armulauavein ja -leib jm.). Sageli kasutatud terminid „igavene vikaaria” või „igavene missa”

osutavad ühelt poolt annetajate ootustele ja lootustele teenistuste kestuse osas, juriidilises mõttes aga sellele, et kapitali haldaja pidi kandma hoolt, et raha oleks alati välja laenatud ja intressid laekuks pidevalt. Tegelikult sõltuski vikaaria kestmajäämine sellest, kui kauaks raha jätkus³² või, nagu nüüd tagantjärele tarkusena teame, kuni reformatsioon vikaariatele ja hingemissadele lõpu tegi.

Eraisikute poolt rajatud vikaariate asutamisürikud, kirikutega sõlmitud lepingud ja muud vastavasisulised dokumendid näitavad, et valdavalt oli tegu mehe kui perekonnapea ettevõtmisega: sageli seisab neis kirjas, et vikaaria on sisse seatud mehe, tema abikaasa ja kõigi perekonna (suguvõsa) liikmete heaks. Näiteks rüütel Vicke von Wrangel asutas 1390. aastal Tallinna Püha Ventsli kirikusse (s. t. Mihkli kloostrisse) 150 Riia margase kapitali eest vikaaria enda, oma ema, naise ja esivanemate hingeõnnistuse heaks.³³ Rüütel Diderick von Vitinghof rajas 1411. aastal Tallinna dominiiklaste kirikusse Püha Antoniuse altari juurde igavese missa, mida tuli pühitseda iga päev tema, tema naise Anna ning kõigi elavate ja surnute eest mõlemas suguvõsas; mälestamine pidi hõlmama ka Didericki eelmist abikaasat Adelheidi.³⁴ Kord nädalas, eelistatavalt pühapäeval, pidi missat lauldama, samuti tuli lahkunute hingi meenutada jutlustoolist.

Mõistagi oli vikaariate rajamine jõukohane eelkõige majanduslikult heal järjel inimestele – aadlikele ning jõukamatele linnakodanikele ja vaimulikele. 1378. aastal tunnistasid kaks Tallinna raehärrat, kes olid oma samal aastal surnud kolleegi Johan Duderstadi testamenditäitjad ja tema lese eestseisjad, et lahkunu soovi kohaselt on nad lasknud 100 marga eest sisse seada igapäevase missa. Pärast Duderstadi lese surma tuli kapitali suurendada ning nende mõlema hinge heaks missat lugeda kaks korda päevas, pidades selle jaoks ametis kahte preestrit.³⁵

³¹ Vt. nt. W. Prange. *Vikarien und Vikare in Lübeck bis zur Reformation*. Lübeck, 2003, lk. 10–12, 73–86.

³² Samas, lk. 11.

³³ D. Heckmann. *Revaler Urkunden und Briefe von 1273 bis 1510*. Köln, Weimar, Wien, 1995, lk. 73, nr. 49.

³⁴ Samas, lk. 134–135, nr. 89.

³⁵ Samas, lk. 60, nr. 39.

Dokumendist ei selgu vikaaria asukoht, ent hilisematest, 1390. aastatest pärinevatest sissekannetest linna rendiseraamatus ilmneb, et Duderstadti ja tema naise mälestuseks rajatud vikaariaid oli koguni kaks, üks Niguliste kiriku Barbara kabeli Lucca risti altari, teine Püha Vaimu kiriku Mattiase altari juures.³⁶

Riia raehärra Conrad Vischi 1425. aastal koostatud testamendis on juttu kahest vikaariast sealses Peetri kirikus. Ühe neist, mis paiknes uue koori lõunaküljel asuvas kabelis, oli Visch rajanud enda, oma naise ja laste ning teiste omaste hingeõnnistuse heaks. Ühtlasi varustas ta selle altari kõige vaja minevaga, nimetades kolme ornaati, ühte brokaatlina, karikat, raamatut (tõenäoliselt oli tegu missaaliga), hõbedast missakannusid, altari-katteid ja küünlajalgu. Veel jättis ta vikaariale 200-margase kapitali, mille intressidest pidi kaetama preestri tasu.³⁷ Teise vikaaria, mis asus Püha Anna altari juures, rajas Visch aga oma surnud kolleegi Arnd Plaggali (bürgermeister 1393), tema naise ja laste mälestuseks.³⁸ Kas tegu oli Vischi sugulase, hõimlase või hea sõbraga, dokumendist paraku ei selgu.

Kõigil ülalkirjeldatud juhtudel olid naised passiivseks osapoolteks. Ka Saksamaa allikad tõendavad, et meestega võrreldes rajasid naised vikaariaid väga harva. Näiteks keskaegsest Lübeckist on teada 207 vikaariat ja vaid viis neist olid asutanud naised, täpselt mõned lesed.³⁹ Keskaegse Liivimaa kohta pole sellist statistikat tehtud, seepärast osutan vaid mõnede juhtumitele, kus naised on vikaariad asutanud või asutamises

ühel partnerina osalenud. 1399. aastal toetasid Wrangelid 200 margaga igavest vikaariat Tallinnas, mille oli rajanud aadlisoost lesknaine Ludgard von Mekes, kadunud Hincke Thuve (Taube) abikaasa.⁴⁰ 1453. aastal asutas Kukruse mõisnik Fromhold Lode „oma abikaasa Elsebe tahtel ja nõusolekul” ning „oma pattude lunastamiseks” Jõhvi kirikusse Jumalaema altarile vikaaria, mis oli mõeldud tema ja Elsebe, nende vanemate ja seaduslike järeltulijate heaks missade ja hingemissade pidamiseks.⁴¹ Elsebe „tahet ja nõusolekut” oli ühest küljest vaja seetõttu, et tegu oli abielupaari ühise vara kasutamisega, teisest küljest ei saa välistada sedagi, et vikaaria asutamise mõtte taga seisiski pigem õrnem sugupool.

1447. aastal rajas terve grupp inimesi – Riia toompraost Theodericus Nagel, Andreas Seppelbeke, Hinrik Harnsch, preester ja toomkiriku vikaar Georgius Dazeberch ja proua Anna von Alen – Riia toomkiriku Püha Joosepi altari juurde igavese hingemissa. Anna koos oma lastega andis selleks 100 vana ehk 25 uut marka ja annetas altarile kullatud karika.⁴² Mis neid inimesi omavahel sidus, pole teada. Alenite näol oli tegu kohaliku vasallisuguvõsaga, 1495. aastal oli Riia naistsistertslaste kloostris nunnaks Dorothea von Alen, tema nimekaim, samuti nunn, suri 1. juunil 1544 Pirita kloostris.⁴³

Ühiselt on vikaariaid rajanud ka linnakodanikest abielupaarid. Tallinna kaupmees Hans Potgeter⁴⁴ ja tema naine Katharina andsid 1494. aastal Niguliste kirikule 70 marga ja 10 Reini kuldna suuruse kapitali. Selle eest

³⁶ Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518 (edaspidi PRB). Hrsg. v. A. Plaesterer. Reval, 1930, nr. 1405 (1398), 1421–1422 (1393?), selleks ajaks oli ka Duderstadti lesk juba surnud. Lucca risti altari vikaaria kohta vt. ka K. Markus, K. Tooming. Hiliskeskaegsest Niguliste kirikust hingepalvete ja eneseeksponeerimise peeglis. – Acta Historica Tallinnensia 2011, nr. 16, lk. 33.

³⁷ LUB 7, nr. 372, lk. 265; A. Mänd. Kirikute hõbevara: altariiristad keskaegsel Liivimaal. Tallinn, 2008, lk. 43.

³⁸ LUB 7, nr. 372, lk. 265. Plaggali kohta vt. H. J. Böthführ. Die Rigische Rathslinie von 1226 bis 1876. Riga, 1877, lk. 81, nr. 216.

³⁹ W. Prange. Vikarien und Vikare in Lübeck, lk. 161, nr. 31, lk. 173, nr. 66 ja 2, lk. 180, nr. 9–10 (viimased kaks rajati sama naise, ühe raehärra lese poolt).

⁴⁰ LUB 4, nr. 1489; vrd. PRB, nr. 1442. Allikas ei mainita, mis kirikus vikaaria oli.

⁴¹ Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands. T. 1, Bd. 1, hrsg. v. F. G. von Bunge, R. von Toll. Reval, 1856, nr. 214.

⁴² LUB 10, nr. 297, lk. 202 (missa rajamine), lk. 203 (karika kinkimine).

⁴³ LUB 2/1, nr. 252; P. Johansen. Kalendrikatkend Pirita kloostrist. – Vana Tallinn 1938, kd. III, lk. 27.

⁴⁴ Sai kodanikuks 1476 (Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624 (edaspidi Bürgerbuch). Hrsg. v. O. Greiffenhagen. Reval, 1932, lk. 32), astus Suurgildi 1479. a. (TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 40v).

asutati neile hiljuti valminud uues (Matteuse) kabelis Matteuse altari juurde igavene vikaaria ja paigutati altari ette hauakivi.⁴⁵ (Hauakivi muretsemine juba oma eluajal ja sellele pühakojas võimalikult prestiižse asukoha kindlustamine oli linna eliidi seas sel perioodil küllaltki levinud.⁴⁶) Lisaks andis Katharina veel 7 kuldnat – see moodustas poole summast, mis kulus Matteuse ja Antoniuse altari vahel asuva seinakapi tegemiseks (ilmselt hoiti kapis mõlema altari juurde kuuluvaid väärtasju ja raamatuid). Samuti olid Potgeterid altarile kinkinud ja lubasid tulevikus veelgi kinkida kõike vajalikku, nagu missarüüd, karikad, altarikatted, missaraamatud jm. Juba sellest, 1494. aasta sügisel annetas Katharina altari heaks veel 10 Reini kuldnat ning järgmise aasta augustis 70 marka.⁴⁷

Hans Potgeter suri 1499. aastal⁴⁸ (Lauagildis hakati teda mälestama küll alles 1503. aasta ülestõusmispühadel⁴⁹), jättes endast maha dateerimata testamendi.⁵⁰ Ka viimases püüab ta vikaaria käigushoidmist igati kindlustada: testamendi kohaselt pidi Katharina maksma Potgeteri Vanal turul asuvalt majalt Niguliste kirikule aastas 24 marka rendist ja pärast naise surma pidi maja täielikult vikaariale pärandatama. Kuigi abielupaar oli vikaaria asutanud koos ja Katharina osamaksu seinakapi eest on Niguliste arveraamatus veel eraldi rõhutatud, nimetab Hans oma testamendis nii altarit kui ka vikaariat enda (*to myner fyckeryge, to mynen altare*) ja mitte „meie” omaks.⁵¹

Katharinast sai mehe surses tähelepanuväärselt jõukas lesk, kes elas veel üle 30 aasta

ega abiellunud uuesti.⁵² Lapsi pole mainitud ei Hansu ega Katharina testamendis, seega olid Katharinal oma varandusega ümberkäimiseks vabad käed. 1508. aastal, umbes üheksa aastat pärast mehe surma, otsustas ta rajada veel ühe vikaaria, seekord väljaspool linna asuvasse Püha Barbara kabelisse (umbes praeguse Roosikrantsi tänava ja Kaarli puistee nurgal⁵³): 150-margase kapitali intresside eest tuli igal esmaspäeval pidada hingemissat tema õndsas mehe, Katharina enda ja tema vanemate hingetõnnistuse, samuti kõigi kristlaste hingede heaks.⁵⁴ (Eestpalveid telliti mõnikord esmaspäevaks, sest usuti, et pühapäev on purgatooriumis puhkepäev ja et esmaspäeval algavad hingede kannatused uuesti.⁵⁵) Mis ajendas Katharinat valima vikaaria asukohaks just seda, võrdlemisi tähtsusetut pühakoda, on teadmata. Kuna Barbara kabeli surnuaeda maeti eelkõige vaeseid, võõraid ja kodutuid ning eeslinna elanikke, kes samuti liigitusid valdavalt alamkihi hulka, ei saa välistada, et Katharina sooviks võis olla toetada armetumaist armetumaid ning ühtlasi kindlustada endale vaeste kui jumalale eriliselt lähedal seisvate inimeste eestpalved. Siiski jääb see pelgalt oletuseks, sest selleks, et vaeste ja haigete palvetes meeles peetud saada, oleks paremini sobinud mõni püsivama asukonnaga seegikirik.

Jätkusid ka Katharina sidemed oma kogudusekiriku Nigulistega. 1510. aastal andis ta eestseisjate käsutusse 300 marka, mille intresside eest tuli talle elu lõpuni 18 marka aastas elatist maksta.⁵⁶ Nii suurte summadega opereerimine kõigest paariaastase vahega

⁴⁵ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 20v–21r, 81v; T. Kala. Tallinna linnaelu kajastumine raehärra Hans Rotgersi märkmetes. – Ajalookirjutaja aeg. Koost. P. Lotman. Tallinn, 2008, lk. 33.

⁴⁶ Vt. näiteid: T. Kala. Tallinna linnaelu kajastumine, lk. 34, 36.

⁴⁷ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 81v.

⁴⁸ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 87v. 1500. a. mälestati teda surma-aastapäeval kellalöömisega (Samas, fol. 90r).

⁴⁹ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 53r.

⁵⁰ R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369 bis 1851. Revaler Regesten, Bd. 3. Göttingen, 1975, nr. 87 (siin ekslikult dateeritud u. 1505. aastaga).

⁵¹ TLA, f. 230, n. 1-III, s. 60; s. BN 1, H. Potgeter.

⁵² Testament 04.03.1533: TLA, f. 230, n. 1-III, s. 88; s. BN 1, K. Potgetersche; R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente, nr. 148.

⁵³ R. Kangroopool. Püha Barbara kabel ja kalmistu. – Vana Tallinn II (VI). Tallinn, 1992, lk. 6–15.

⁵⁴ LUB 2/3, nr. 302.

⁵⁵ P. Vollmers. Die Hamburger Pfarreien im Mittelalter. Die Parochialorganisation der Hansestadt bis zur Reformation. Hamburg, 2005, lk. 244. Täna viite eest Tiina Kala.

⁵⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 21r.

viib mõtteni, et ehk oli Katharinal võimalik mehe ärisid kas või osaliselt jätkata.

Katharina Potgeterschet on historiograafias varemgi esile tõstetud kui näidet sügavalt usklikust ja vagast katoliiklasest, seda küll peamiselt reformatsioonisündmuste kontekstis, sest lesk jäi oma veendumustele truus ka evangeelse liikumise ajal, lubades dominiiklastel hingehoiutöö eesmärgil oma maja külastada ning peites keldris konvendi raamatuid ja muud vara.⁵⁷ Võib oletada, et tegemist oli mitte üksnes keskmisest jõukama, vaid ka õpetatuma naisega. Nagu ülaltoodud näidetest ilmneb, hoolitses Katharina igakülgsest selle eest, et kindlustada endale ja oma kadunud mehele võimalikult lühike kannatusaeg puhastustules, jäädvustades ühtlasi materiaalsete annetuste läbi enda ja oma mehe mälestuse. Kas ja kuivõrd oli Katharina oma kaasaegsete linnakodanike naiste seas erandlik, on raske öelda, sest osalt võib ta eredamalt esile tõusta ka seetõttu, et tema kohta on õnnelikul kombel säilinud rohkem allikmaterjali.

Katharina jõudis ligi kümme aastat elada ka uue, evangeelse usu valitsemise ajal, tehes testamendi 1533. aasta märtsis. See dokument on hea näide mõnede reformatsioonijärgsete testamentide „kõneka vaikimise” kohta: kui ei teaks lese minevikust, võiks seda pidada lausa musterluterlase omaks, sest suured summad on jäetud, nagu hea tava tollal ette nägi, kooli ja vaeste heaks.⁵⁸ Olukorras, kus tema vikaariad olid lakanud eksisteerimast ja

vanu käitumismustreid enam järgida ei saanud, suunas Katharina suure osa oma pärandid vaestele (sh. seegihaigetele ja Kanuti gildi vaestelauale), s. t. sihtgrupile, keda ta oli meeles pidanud ka varem.

Tallinnalinnade testamendid ja testaatorite sotsiaalne taust

Vikaariate asutamisürikute ja kirikuga sõlmitud lepingute kõrval on testamendid üks peamisi allikaid pühakodadele tehtud materiaalsete annetuste kohta. Palju mõjusam kui teatud tavapärase summa pärandamine kirikule ilma selle kasutusviisi täpsustamata oli kinkida mõni kunstiteos või muu esese, mis oleks kõigile nähtav, annaks tunnistust annetaja sotsiaalsest positsioonist ja aitaks kaasa mittekunastuse saavutamisele, vaid ka pühakoja kaunistamisele ja seeläbi avaliku sakraalruumi kujundamisele. Mõistagi ei olnud materiaalse objekti annetamine ainus võimalik viis end sotsiaalselt representeerida, sarnase efekti saavutas ka missa või mõne muu teenistuse (nt. tunnipalvuste) sisseseadmine, pühakuju või sakramendi valgustuse rahastamine – s. t. annetaja mälestust võis edasi kanda nii esese, sõna, muusika ja laul kui ka valgus.

Katolikuaegsest Tallinnast, täpsemalt ajavahemikust 1341–1524 (s. t. vanimast säilinud testamendist kuni 1524. aasta septembris toimunud pildirüüsteni), on säilinud 162 testamenti.⁵⁹ Kõigest 12 neist on naiste omad,⁶⁰

⁵⁷ L. Arbusow Jr. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921, lk. 289, 368; K.-R. Hahn, Kirchliche und karitative Legate. Revaler Testamente in den ersten Jahrzehnten nach der Reformation (1524–1560). – Seelenheil und irdischer Besitz. Testamente als Quellen für den Umgang mit den „letzten Dingen”. Hrsg. v. M. Herzog, C. Hollberg. Konstanz, 2007, lk. 134. Vt. ka T. Kala. Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominiiklase David Sliperi taskuraamat. Tallinn, 2001, lk. 108, 273.

⁵⁸ R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente, nr. 148; K.-R. Hahn. Kirchliche und karitative Legate, lk. 134.

⁵⁹ K.-R. Hahn. Revaler Testamente, lisa 1. 1524. a. lõpukuudest testamente säilinud pole, vanim pildirüüstejärgne testament pärineb jaanuarist 1525.

⁶⁰ Esitatud arvud erinevad Kadri-Rutt Hahni doktoritöös esitatud andmetest. Näiteks dateerib Hahn teenijatüduruk Mayse testamendi u. 1500. aastaga (transkriptsioon lisa 8, nr. 3), ent see peab pärinema hoopis 1540.–1550. aastatest. Testamendis on Mayset nimetatud Tonnies Knakenhouweri lese teenijaks. Tonnies figureerib Kanuti gildi 1520/1521. aasta jõulujootudel šafferina (TLA, f. 190, n. 1, s. 60, f. 90v; seega on Knakenhouwer perekonna-, mitte ametinimi, sest lihunikud Kanuti gildi ei kuulunud) ja teeb testamendi 1539 (TLA, s. BN 1; R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente, nr. 160). Mayse testamendi on kirja pannud *her* Gregorius [Schroder], keda on Niguliste kiriku diakonina mainitud 1549, kaplanina 1551 ja kirikuteenrina 1564 (L. Arbusow. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. Mitau, 1913, lk. 189), teda on nimetatud ka 1539 Tonnies testamendis. Peter Julicki abikaasa Birgitte testamendi (TLA, s. Bt 1, fol. 105v) on Hahn dateerinud u. 1521. aastaga, ent see pärineb 1527. aastast (Samas, fol. 105r).

kujsuures vanim pärineb alles 1474. aastast (vt. tabel 1). Vahemärkuse korras tuleks mainida, et Roland Seeberg-Elverfeldti koostatud registides enamikku naiste testamentidest ei leidu, reformatsiooneelseid on tema raamatuid vaid neli: Elsebe Kremersche (1509), Margarete Snitker (u. 1510), Elizabeth Triss (1511) ja Magdalene Sauier (1524).⁶¹

Reformatsioonile järgnenud aastakümnetest on testamente säilinud tunduvalt rohkem, sest 16. sajandi keskpaiku kujunes oma viimse tahte kirjanek järjest tavalisemaks, seda ka madalamate elanikkonnakihtide seas: ajavahemikust 1525–1560 on alles 175 testamenti, neist üle 50 kuuluvad naistele ja 3 abielupaarile.⁶² Kuna 1524. aasta sügisel ja järgmisel aastal läbi viidud reformide tagajärjel muutus väga kiirelt ka tallinlaste testamentide sisu – pärast 1524. aasta septembri pildirüüstat katoliikliku loomuga annetusi (nt. vikaariatele, tunnivalvustele, hingemisadele, pühakujudele) neis praktiliselt enam ei leidu⁶³ –, siis järgnevalt ma reformatsioonijärgsetel testamentidel ei peatu. Mõistagi oleks vääri eeldada, et kõigi linlaste meelsus ja usulised veendumused üleöö muutusid, ent kuna rae kontrolli all lõpetati vikaariate ja teiste katoliiklike teenistuste pidamine ning nende heaks varem laekunud summad suunati ühislaekasse, ei olnud otstarbekas testamenti kirjutada midagi sellist, mida nagunii poleks uutes oludes täide viidud.

Enne 12 testamendi sisu lahkamist tuleks teha pikem ülevaade nende naiste, õigemini küll nende abikaasade sotsiaalsest taustast, et paremini illustreerida eri seisusest naiste varalisi võimalusi. Enamikes testamentides on abielu- või lesknaise mehe nimi ära toodud,

mõnel juhul selgub sealt ka mehe amet – puunikerdaja (*snitker*), maalija (*meler*) või pagar (*becker*). Tõsi, 15.–16. sajandil ei saa enam kindel olla, et mõnele käsitöölale osutav liignimi tähendab, et vastav isik tööpoolest seda ametit pidas – selleks ajaks olid juba välja kujunenud perekonnanimed ning viimasel ei tarvitsenud ametiga enam mingit pistmist olla. Nii võib 15. sajandi teise poole ja 16. sajandi esimese poole Tallinna kaupmeeste seast leida näiteks Bernd Kannengeteri, Hinrick Goltsmiiti, Hermen Kopperslegeri ning õige mitu Schomakerit, Schroderit, Timmermanni ja Trippenmakerit.⁶⁴ Kullasseppade hulgas olid Jons ja Peter Timmermann ning Laurenz Fischer,⁶⁵ kingseppade ridadesse kuulusid näiteks Matius Juncker ja Clawes Schroder,⁶⁶ Hans Beckeri nimeline mees aga pidas hoopis puunikerdaja ametit.⁶⁷ Siiski näitab kogemus, et käsitöölise hulgas oli ametinime kasutamine liignimena vaatlusalusel perioodil veel üsna levinud, seda ka testamentides.

Paljudel juhtudel aga tuli meeste amet või seisuslik kuuluvus välja selgitada üksnes nende nime põhjal. Kaupmehed, eriti Suurgildi kuulunud suur- ja keskaupmehed, on Tallinna allikasse enamasti jätnud arvukalt jälgi, sama kehtib ka n.-ö. paremate käsitöölalade esindajate kohta. Küll aga tuli ette, et testamendi koostamisele lähedastel aastakümnetel tegutses sama ees- ja/või perekonnanimega mehi rohkem kui üks, mistõttu ei saa kindel olla, milline neist oli testamendi teinud naise abikaasa. Kui testaatori meest pole testamendis nimetatud, on tema sotsiaalse tausta väljaselgitamine mõistagi tunduvalt raskem. Sel juhul on võimalik mõningaid järeldusi teha testamenditäitjate isikut

⁶¹ R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente, nr. 94, 100, 106, 130 (siin dateeritud u. 1525. aastaga, mis on aga vääri, sest testamendi sisu osutab, et see pärineb 1524. a. septembri pildirüüste eelsest ajast).

⁶² K.-R. Hahn. Revaler Testamente, lisa 1; vt. ka K.-R. Hahn. Kirchliche und karitative Legate, lk. 125.

⁶³ On üksikuid erandeid, kus annetatakse katoliiklikuks jäänud pühakodadele, nagu toomkirik ja Pirita klooster. Nt. raehärra Heise Patiner jättis 1536 Pirita kloostri 1000 marka ja toetas viit frantsisklaste konventi Liivimaal, et need tema hinge eest paluksid. R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente, nr. 159. Reformatsioonist tingitud muutuste kohta testamentides vt. pikemalt K.-R. Hahn. Kirchliche und karitative Legate, lk. 125–137.

⁶⁴ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 30r, 32v, 34v, 36r, 39v, 41r, 47r, 52v, 56v, 58v, 59v, 63r, 66v, 68r, 70v, 71v.

⁶⁵ A. Friedenthal. Die Goldschmiede Revals. Lübeck, 1931, lk. 61, nr. 37, lk. 65, nr. 72, lk. 68, nr. 85.

⁶⁶ TLA, f. 190, n. 1, s. 60, II osa, fol. 10r, 12r.

⁶⁷ R. Kangropool, M. Lumiste. Tallinna maalijad ja puunikerdajad 14. ja 15. sajandil. – Kunstiteadus, kunstikriitika 4. Tallinn, 1981, lk. 169, nr. 35.

uurides: teatavasti pidi tegemist olema usaldusväärsete inimestega ning enamasti valiti neid oma lähimast suhtlusringkonnast – sugulaste, sõprade ja ametivendade seast.⁶⁸

Nimetatud raskustele vaatamata saab tõdeda, et 12 naistestaatori hulgas oli erinevate ühiskondlike kihtide esindajaid, samuti erines nende perekonnaseis (vt. tabel 1). Enamik testaatoreist olid lesed, kaks abielunaised (Nystad, Katvick) ja üks lesk abiellus pärast testamendi koostamist ja haigevoolest tõusmist uuesti (Sauier-Holm).

Kaupmeheseisusse kuulusid Kathrine Nystad (testament 1474), Elizabeth Triss (1511) ja Margarete Losseke (1519), tõenäoliselt ka Lippesche (1505), Elsebe Kremersche (1509) ja Meighe Kreigenwengersche (1522).⁶⁹ Kathrine abikaasa Bernd Nystad (Nyestat), kes 1451/52. aasta jõulujuotudest kuni 1464. aasta vastlajootudeni esineb Mustpeade vennaskonna nimekirjades, sai kodanikuks 1463. aasta jaanuaris.⁷⁰ Suurgildi (Lauagildi) vendaderaamatust tema nime küll ei leia, ent see võis olla tingitud 1464/65. aasta pika ja laastava katku aegsetest segadustest arvepidamisel.⁷¹ Kui Kathrine kümme aastat hiljem oma testamendi koostas, oli

Bernd elus ning annetus kirikule tehti nende mõlema hingeõnnistust silmas pidades.⁷² Elizabeth Trissi (1511) abikaasa Wilhelm (Wylm) sai kodanikuks 1496., astus Suurgildi 1498. ja suri 1503. aastal.⁷³ 1519. aastal testamendi teinud Margarete⁷⁴ oli esmalt abielus kaupmees Andreas Krusega⁷⁵, seejärel Werdenist pärit Lutke (Ludeke) Lossekega, kes sai Tallinna kodanikuks 1501. aastal ja astus samal aastal ka Suurgildi, tegi 1511. aasta lõpus testamendi, ent suri alles 1515. aasta ülestõusmispühade ajal.⁷⁶ Lippesche testamendis (1505) pole kirjas ei tema ega tema kunagise mehe eesnime, küll aga selgub sealt, et lesk pidas poodi ja et tal olid lapsed.⁷⁷ Lippe (van der Lippe) oli tuntud Tallinna kaupmehesuguvõsa⁷⁸ ja ka testamendi mõlemad täitjad (ühtlasi laste eestkostjad) kuulusid kaupmeeste hulka.⁷⁹ Mehe nimi puudub ka Elsebe Kremersche testamendis (1509).⁸⁰ Kuna *kremer* tähendab väike- või kraamikaupmeest, võis ka Elsebe kadunud abikaasa seda ametit pidada, ent mitte tingimata, sest tegu oli ka võrdlemisi levinud perekonnanimega. Kremeri-nimelisi mehi leidis 15. sajandi II ja 16. sajandi I poolel nii Suurgildis⁸¹ kui ka Kanuti gildis⁸² ning pole õnnestunud kindlaks

⁶⁸ Vt. pikemalt K.-R. Hahn. Revaler Testamente, lk. 158–164.

⁶⁹ Parema arusaadavuse mõttes on naised siin ja järgnevalt nimetatud nende meeste perekonnanimega, ehkki naised võisid jääda ka oma sünninime juurde (see oli valdav aadliperekondades, ent seda esines ka linna-kodanike seas). Vt. nt. I. Põltsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu, lk. 313–314. Sageli kinnistus mehe perekonnanimi (lõpuga *-sche* või *-s*) alles leskedele. Olen artiklis nimesid ka normeerinud.

⁷⁰ TLA, f. 87, n. 1, s. 20, pag. 26, 123; Bürgerbuch, lk. 23.

⁷¹ Pärast 1463. a. vastlaid on uusi vendi kirja pandud alles 1465. a. vastlajootudel, vahepeal joote ei peetud ja üles tähendati vaid surnuid. TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 30r–31v.

⁷² TLA, s. BN 1, K. Nyestat.

⁷³ Bürgerbuch, lk. 37; TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 50v; TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 94r.

⁷⁴ TLA, s. BN 1, M. Losseke. Margarete testamendi, õigemini selle mustandi, pani kirja raekirjutaja Otto Manow.

⁷⁵ Krusega (suri 1497 või 1498) oli Margaretel vähemalt üks poeg, samuti Andreas. T. Derrik. Das Bruderbuch der Revaler Tafelgilde (1364–1549). Mikrofiche-Ausgabe. Marburg, 2000, lk. 397, 390.

⁷⁶ T. Derrik. Das Bruderbuch, lk. 396–397; Bürgerbuch, lk. 38; TLA, 191, n. 2, s. 1, fol. 52r; TLA, s. BN 1, L. Losseke, 4.12.1511.

⁷⁷ TLA, s. BN 1, Lippesche.

⁷⁸ 15. sajandi II ja 16. sajandi I poolest on Suurgildist teada 5 van der Lippet (TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 21v, 42v, 58r; s. 15, pag. 55, 491, 505). Raehärraks tõusnud Euerti ja Victori kohta vt. T. Derrik. Das Bruderbuch, lk. 168–169, 172–173.

⁷⁹ Rotger Pothorst (Suurgildi 1480/81) ja Jurgen Bade (Suurgildi 1505/06). TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 41r, 54r.

⁸⁰ TLA, f. 230, n. 1-III, s. 64.

⁸¹ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 41r, 50v, 58r. Ajaliselt sobiks Elsebe meheks kõige paremini 1498. a. lihavõteteks surnud Hinrick Kremer (fol. 50v).

⁸² TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 12r, 62v–63v, 75r.

teha, kas keegi neist võis olla Elsebe abikaasa. Kuna testament on võrdlemisi uhke (kirjutatud pärgamendile) ja selle täitjateks raeäärne Johan Hardensten ja kaupmees Tonnis van Werden, on tõenäoline, et ka Elsebe mees oli Suurgildi kuuluv kaupmees – ajaliselt sobiks selleks kõige enam 1498. aasta ülestõusmispühadeks surnud Hinrick Kremer.⁸³ Meighe Kreigenwengersche (1522)⁸⁴ oma pärane perekonnanimi võiks tema mehe otsimise teha võrdlemisi lihtsaks, paraku on ainus Tallinna allikates esinev Kreigenvenger (Kreyenfenger, Kreyewengener) kaupmees Dirick, kes astus Suurgildi 1472/73. aasta jõulujootudel ja suri 1482.⁸⁵ Kuna Meighe usaldas testamendiga oma alaealise lapse õemehe hoole alla, ei saanud Dirick kuidagi olla lapse isa. Võimalik, et Dirickul oli poeg, kes oli Meighega abielus.

Käsitöölise naiste hulka saab liigitada Margareta (Mergriete) van Katvicki (1499),⁸⁶ kes on Eesti ajalookirjanduses peamiselt tuntud kui kunstnik Michel Sittowi ema. Paul Johanseni uurimuse kohaselt oli Margareta isaks Soome-Rootsi päritolu talupoeg ja väikekaubitseja Olaf Molneri, neu abielus esmalt puunikerdaja ja maalija Clawes van der Sittowiga, pärast viimase surma aga Hollandist, tõenäoliselt Katwijkist, pärit

klaasija ja maalija Diderick van Katvickiga (Katwich).⁸⁷ Umbes 1510. aastal testamendi teinud Margarete mees Pawel Snitker oli tõenäoliselt pidanud puunikerdaja ametit, ehkki seni pole Paweli-nimelist meistrimeest 15. sajandi ja 16. sajandi alguse allikaist leitud.⁸⁸ Margareta Beckeri (1518) abikaasa Laurens oli ilmselt sellenimeline pagar, kes esineb Kanuti gildi arveraamatus nii ametinime (*becker*) kui ka perekonnanimega (Bonin, Bonyen)⁸⁹ ja kes oli 1486–1489 Kanuti gildi oldermann.⁹⁰ Viimast korda on teda gildi arveraamatus märgitud 1499. aasta vastlattel.⁹¹ Üks Laurens Becker oli aga Toompeal tegutsenud Maarja gildi oldermann aastail 1496–1498.⁹² Pole selge, kas tegu on ühe ja sama mehega või mitte. Kathrina testamendis (1519) nimetatud Jorgen *meler* on identne sama aasta algul surnud maalija ja puunikerdaja Jurgen Dregeriga, keda on peetud Michel Sittowi õpilaseks.⁹³ Kathrina Kulmese testamendis (1518) pole tema meest nimetatud, ent kuna kolmest testamenditäitjast kaks on käsitöölised – kullassepp Hans Holtappel⁹⁴ ja kraetegija Hinrick Krakemaker – ning kolmas kaupmees Evert Bels (Bele)⁹⁵, on tõenäoline, et Kathrina abikaasaks oli olnud mõne prestiižsema käsitöölase esindaja. Magdalene Sauier (1524), kelle esimene

⁸³ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 50v.

⁸⁴ TLA, s. BN 1, M. Kreyenwengersche.

⁸⁵ TLA, s. Aa 35b, fol. 258r (1482); f. 191, n. 2, s. 1, fol. 37r, 42v (mälestati 1483 ülestõusmispühal). Diricki esimene(?) naine suri 1477 (TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 41v), Diricki leske, paraku eesnimeta, on mainitud nt. 1494 (Pergament Rentenbuch, nr. 1164, vt. ka nr. 1163a), 1497 on ta juba surnud (TLA, s. Aa 35b, fol. 264r).

⁸⁶ TLA, s. BN 1, M. Katvick. Testamendi on kirja pannud Margareta mees Diderick van Katvick ja tema keelekasutus on väga hollandipärane. Margareta suri ja tema testament anti võõrmündritele üle 1501.

⁸⁷ P. Johansen. Meister Michel Sittow, Hofmaler der Königin Isabella von Kastilien und Bürger von Reval. – Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen, Bd. 61. Berlin, 1940, lk. 5–7, 10. Margareta abikaasade kohta vt. ka R. Kangroopool, M. Lumiste. Tallinna maalijad ja puunikerdajad, lk. 159–160, 163–164 (nr. 17), 166 (nr. 27).

⁸⁸ TLA, s. BN 1, M. Snytker; R. Kangroopool, M. Lumiste. Tallinna maalijad ja puunikerdajad, lk. 171–172.

⁸⁹ TLA, f. 190, n. 1, s. 60, pagarina fol. 35r, 36r, 40r–41v, 49r–v, 61v–62r, perekonnanimega fol. 42r–43r, 48r–v, 51v–54r, 59r, 61r.

⁹⁰ A. Mänd. Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – *Modus vivendi II*. Vana Tallinn, XVI (XX), 2005, lk. 140.

⁹¹ TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 62r.

⁹² F. Stillmark. Der älteste Schragen, lk. 42–43, §42, 44, 46, vt. ka § 37(38), 40, 41 (1494. a.), 47.

⁹³ TLA, s. BN 1, K. Meller; Jurgeni kohta vt. R. Kangroopool, M. Lumiste. Tallinna maalijad ja puunikerdajad, lk. 168–169, nr. 34.

⁹⁴ Vt. tema kohta A. Mänd. Hans Holtappel, kullassepp. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn, 2006, lk. 90–120.

⁹⁵ Astus Suurgildi 1505/06. a. jõulujootudel. TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 54r.

abikaasa oli arvatavasti eesti päritolu Martin Sawyarge⁹⁶ (Savijärv), abiellus pärast testamendi koostamist Kersten Holmiga,⁹⁷ kes oli Kanuti gildis 1535. aasta vastlajootudel üks šafferitest⁹⁸ ja kuulus seega käsitöölise hulka (võimalik, et identne 1531. aastal mainitud Kersten *kannengeter*⁹⁹).

Nagu eelnevast nähtub, kuuluvad säilinud testamendid valdavalt jõukate linnakodanike – kaupmeeste või peenemate käsitöölise – naistele. Reformatsioonijärgsete aastakümnete jooksul, mil testamentide tegemine muutus järjest tavapärasemaks, läheb pilt sotsiaalses mõttes kirjumaks, sest 16. sajandi teisest kolmandikust on säilinud ka alamatest kihtidest pärit naiste (nt. mündriku või rae-teenija abikaasa või teenijatüdruku) viimseid tahteid.¹⁰⁰ Nende testamentide analüüs jääb aga artikli raamidest paratamatult välja.

Sakraalruumi kujundavad annetused naiste testamentides

Naiste testamentides kajastub tüüpiliselt nende põhilistele tegutsemisvaldkondadele omane materiaalne kultuur: nagu sugulastele ja sõpradele, nii pärandatakse ka kirikule rõivaid, ehteid, voodipesu, lauanõusid ja köögiiristu. Siiski oli mõnede naiste käsutuses ka sularaha või hõbedat, mille eest kirik pidi muretsema teatud eseme või kasutama seda kindlaks litur-

giliseks toiminguks. Järgnevalt peatungi testamentides kajastuvatel spetsiifilistel annetustel, mida saab siduda hingeõnnistuse ja mälestamiskultuuriga ning mis ühtlasi kujundasid ühel või teisel moel Tallinna pühakodade interjööri. Selliseid annetusi ei sisalda sugugi kõik 12 testamenti.

Bernd Nystadi abikaasa Kathrine (1474) annetas mehe nõusolekul Niguliste kirikule 50 marga suuruse kapitali, mille intresside eest pidi valgustatama püha sakramenti.¹⁰¹ Kuna just samal aastal oli valmis saanud kullassepp Hans Ryssenberchilt tellitud uhke monstrants,¹⁰² milles Kristuse ihu (pühitsetud hostiat) rahvale näidati, võis Kathrine annetus olla sellest ajendatud. 50 marka oli tolle aja kohta küllalt suur summa, osutades naise jõukusele – enamasti jäid hiliskeskaegsed annetused kirikule 10 marga piiresse.¹⁰³

Suurkaupmehe lesk Margarete Losseke (1519) annetas kõigepealt 50 marka toomkirikule: summa oli mõeldud sakramendi valgustamiseks ning testamendist selgub, et sellega jätkas Margarete oma esivanemate traditsiooni.¹⁰⁴ Ka Oleviste kirikule annetas ta 50-margase kapitali, millelt laekuvate intresside eest pidi igal aastal tema hinge heaks mälestusmissasid peetama.¹⁰⁵ Väärib tähelepanu, et kumagi annetusega seoses ei maini Margarete oma surnud abikaasa Lutke liturgilist mälestamist (ega tema toetatud vikaariat Oleviste kiriku Adriani altari¹⁰⁶), vaid kannab hoolt

⁹⁶ P. Johansen, H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln, Wien, 1973, lk. 309, viide 45. Martini testament (5.11.1519) on säilinud ja seal sisaldub ka tema naise nimi – Magdalene (R. Seeberg-Elverfeldt. *Testamente*, nr. 119).

⁹⁷ Testamendi algul on Magdalenet nimetatud Sauieri leseks ja dokumendist endast selgub, et Kersten Holm on lubanud naisega abielluda (ta päris ka lõviosa naise varandusest). Et testamendi pöördel on Magdalenet tituleeritud juba Holmi nimega, pidi abielu ka teoks saama. TLA, s. BN 1, M. Sauier.

⁹⁸ TLA, f. 190, n. 1, s. 60, II osa, fol. 1v. Kodanikuks sai Kersten Holm 1524. Bürgerbuch, lk. 46.

⁹⁹ TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 102v.

¹⁰⁰ K.-R. Hahn. *Revaler Testamente*, lk. 406.

¹⁰¹ TLA, s. BN 1, K. Nystad.

¹⁰² Vt. A. Mänd. *Kirikute hõbevara*, lk. 101, ill. 90.

¹⁰³ Vt. K.-R. Hahn. *Revaler Testamente*, lisa 4.

¹⁰⁴ TLA, s. BN 1, M. Losseke, fol. 1v: *Noch gheue ick tor boluchtinghe des hilghen sacramentes to dome dat myne voroldern van oldinge gheholden hebben – 50 mk.*

¹⁰⁵ *Noch to ener iarliken boghenknissze to sunte Olaff myner zelen zalicheyt to rentte – 50 mk.*

¹⁰⁶ Lutke jättis Adriani altari vikaariale 300 marka, mis on suurim tema testamendis tehtud kiriklik annetus. Ta ei täpsustanud, et sellel altari peetaks tema eest hingepalveid või missasid, ent ilmselt oli see enesestmõistetav ja seda ei tarvitsenudki kirja panna. Suuruselt teine annetus oli 200 marka Neitsi Maarja tunnipalvuste heaks (ilmselt samuti Olevistes, vt. TLA, s. Aa 15a, fol. 14r).

iseenda hingeõnnistuse tagamise eest ning rõhutab sakramendi valgustust toetades oma esivanemate tava jätkamist. Ehkki Margarete käsutuses olevad summad ei ole võrreldavad nende sadade markadega, millega opereeris oma testamendis Lutke, annavad need siiski tunnistust lese jõukusest ja mõjukusest. Viimasele osutab ka asjaolu, et Margarete määras oma testamendile koguni viis täitjat, kõik tuntud suurkaupmehed, kellest kaks jõudis paar aastat hiljem ka raehärrade sekka.¹⁰⁷

Maalija ja puunikerdaja Jurgen Dregeri lesel Kathrinal, kes tegi testamendi kõigest mõni kuu pärast mehe surma (1519), oli käsutada nii sularaha kui ka mehe töökojast säilinud puusculptuure. Suure Rannavärava ees asunud Gertrudi kabelile pärandas ta Neitsi Maarja kuju, keda oli kujutatud taevakuningannana.¹⁰⁸ Teise Jumalaema kuju kinkis ta Peetri kabelile Rootsis (tänapäeva Soomes), lisades sinna juurde veel 4 naela vaha, millest pidi tehtama kuju ees põletatavaid küünlaid.¹⁰⁹ Pirita kloostrile jättis Kathrina „lihtsa tahvli“, kuhu pidi maalitama „Püha Gregoriuse ilmutus“ (s. t. Gregoriuse missa).¹¹⁰ P. Johansen peab maali teema ajendiks asjaolu, et Kathrina tegi testamendi Gregoriuse püha (12. märts) eelõhtul,¹¹¹ samas ei pruukinud sellel ka määravat tähtsust olla, sest „Püha Gregoriuse missa“, mis piltlikustab Kristuse tõelist kohaolekut armulauaveinis ja -leivas, oli just 15. sajandi lõpupoole ja 16. sajandi alguskümnendite kunstis sageli esinev motiiv.¹¹² Et säilinud on ka Kathrina

testamenditäitjate aruanne 1522. aastast, kus on mainitud 15 marga maksmist Michelile ühe pildi eest, on arvatud, et see ongi Pirita kloostri jaoks maalitud pilt ja autoriks mõistagi Michel Sittow, kes olevat olnud Kathrina mehe õpetaja.¹¹³ Olgu viimaste väidetega, kuidas on, siinse artikli kontekstis on palju olulisem asjaolu, et Dregeri lese kingitud kunstiteosed rikastasid kolme pühakojaga interjööri ja aitasid jäädvustada lahke annetaja mälestust. Erinevalt mõnest teisest testataorigist olid Kathrinal oma mehe elukutse tõttu need pühakujud küll n.-ö. omast käest võtta, kuid jällegi võib arutleda tema valikute üle, eriti mis puudutab soovi kaunistada oma sünnikoha kabelit Soomes.

Niguliste kogudusse kuuluv Kathrina soovis, et teda maetaks sealsesse kirikaeda oma mehe kõrvale, ning annetas matusteks, kellaöömiseks, vigiilideks ja hingemissadeks 10 marka. Lisaks tellis ta oma liturgilise mälestamise veel ka birgitiinidelt ja dominiiklastelt, jättes kummalegi konvendile 10 marka, mille eest pidi peetama 40 missat, vigiili ja hingemissat ning tema hinge eest tuli paluda. Ehkki Kathrinal ja Jurgenil oli laps – emaga sama nime kandev tütar –, oli lesk ilmselt piisavalt varakas, et kindlustada nii lapse tulevik kui ka kanda hoolt enda hinge saatuse eest teispoolsuses.

Jõukas naine oli ka 1501. aastal surnud Margareta van Katvick, kes oli oma esimeselt mehelt Clawes van der Sittowilt pärinud kaks maja Rataskaevu tänaval.¹¹⁴ Margareta kuu-

¹⁰⁷ Need olid Hans Kock (raadi 1521), Hans Henneleff (Hendeleff), Evert Rotert (raadi 1521), Clawes Schomaker ja Hans Schulte. Vt. nende kohta A. Mänd. Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, lk. 23, 50, 52, 77, 84; T. Derrik. Das Bruderbuch, lk. 155–156, 222–224, 424.

¹⁰⁸ TLA, s. BN 1, K. Meler: *Item ock tho Sunte Gertruden gheue ick ock en Marien bilde der hemmel koningynne tho laue vnde to eren.*

¹⁰⁹ *It., in Sweden in Sunte Peters Capellen en Marien belde vnde dar suluest 4 markpunt wasses dar mede tho beluchtende dat belde.* Ühe linnaraamatu sissekande abil (TLA, s. Aa 7, fol. 181v, 1522 a.) identifitseeris P. Johansen selle koha Soomes asuva Heinlaksi (Heinacksock) kihelkonnana, kus oli ilmselt Kathrina sünnikodu, sest seal elas tema vend (P. Johansen. Meister Michel Sittow, lk. 31).

¹¹⁰ *It., noch szo gheue ick to Sunte Birgitten ene slichte tafele, dar ynne gemaeth schal wesen Sunte Gregories apenbaringe.*

¹¹¹ P. Johansen. Meister Michel Sittow, lk. 31.

¹¹² Lexikon der christlichen Ikonographie, hrsg. v. E. Kirschbaum. Rom, 2004, Bd. 2, lk. 199–201, Bd. 6, lk. 440.

¹¹³ P. Johansen. Meister Michel Sittow, lk. 31–32; TLA, s. Bt 1, fol. 27v: *Nigen Michel 15 mk. vor eyn bilde to malen.*

¹¹⁴ Vt. Margareta ja Didericki abielulepingut (1485): TLA, s. Aa 7, fol. 48r (ühe maja väärtuseks hinnati 350 marka, teisel 150); vt. ka P. Johansen. Meister Michel Sittow, lk. 5, 20.

lus Niguliste kogudusse ja seetõttu pole imes-tada, et kõige kopsakamad summad jõudsid sinna: esiteks annetas ta 200 marka kaheks pärandiks (*erffnisse*) enda ja oma abikaasa Didericki heaks, mille all tuleb tõenäoliselt mõista nende mõlema hinge eest peetavaid missasid. Dominiiklastele jättis Margareta 5 kuldnat, mille eest pidi loetama kaks korda 40 missat. Nigulistele annetas naine 3 kaalumarka (u. 624 grammi) hõbedat, millest pidi kirikule saama karikas.¹¹⁵ Ehkki Diderick rikkus kor-duvalt nende abielulepingu sätteid, omastades majad ja Clawesi töökoja ning käies Micheliga kohut tolle seadusjärgse pärandi pärast, pais-tab ta vähemalt Margareta testamendi suh-tes olevat käitunud aumehena, sest Niguliste kiriku arveraamatu sissekande kohaselt saatis ta 1501. aastal pühakojale mitte üksnes kulla-tud karika, vaid lisas selle juurde ka pateeni, korpuraali ja ühe vana missaali.¹¹⁶

Seni käsitletud testamentides on olnud vähe sellist, mida võiks esile tuua kui soospet-siifilist käitumismustrit: samalaadseid pär-an-dusi oma liturgiliseks mälestamiseks ning karika või mõne muu sakraalobjekti muretse-miseks tegid ka mehed. Nende kõrval esines aga ka annetusi, mida võib pidada omaseks eelkõige naissoole. Nimelt sisaldavad mõned testamendid riiete ja ehete või muude vääris-metallesemete kinkimist Neitsi Maarja kju-dele. Rõivad ja ehted olid teatavasti otseseks staatussümboliks. Saksamaa võrdlusmaterjal näitab, et neid annetati üksnes naispühakute

(eriti Neitsi Maarja) ja Jeesuslapse kujudele ja et annetajateks olid pea eranditult naised, üksikjuhtudel naised koos abikaasadega.¹¹⁷ Sellised annetused ei olnud mõeldud mitte üksnes kindla pühakuju „üldiseks heaoluks” (nt. selle esiletõstmiseks pidulikuma või püsivama valgustamise läbi), vaid sageli just nimelt pühakuju kaunistamiseks, s. t. et see kannaks neid. Uurijad on rõhutanud selliste annetuste horisontaalsust: tegemist oli kin-gitusega „naiselt naisele”. Oma isikliku rõi-vaeseme või ehtega andsid naised pühakule osakese endast, sõlmides temaga omamoodi intiimse sideme.¹¹⁸ Ka Eesti kirikutest on teateid selle kohta, et Neitsi Maarjal ja tema süles olevale Jeesuslapsel oli mitu krooni või muud peahet, mitu hinnalistest materjali-dest eri värvi mantlit, mida vahetati vastavalt kalendriajale, ning arvukalt ehteid, mida kin-nitati kas mantlite külge (prossid, nõõbid) või riputati kujule kaela (pärlid, palvehelmed).¹¹⁹ Niguliste kiriku arveraamatust aga nähtub, et Jumalaema kju(de) eest hoolitsemiseks ja riietamiseks oli ametis spetsiaalne teenijatü-d-ruk (*unser leven vrowen maget*).¹²⁰

Tallinlannade testamentidest sisalda-vad vastavasisulisi annetusi kolm. Elsebe Kremersche (1509) annetas Püha Vaimu kirikus asuvale Neitsi Maarja kujule oma korallidest ja hõbekividest koosneva palve-kee (roosikrantsi).¹²¹ Palvehelmeid peetakse tüüpiliseks naiste annetuseks¹²²; materjalide kallihinnalisus osutab aga otseselt Elsebe

¹¹⁵ TLA, s. BN 1, M. Katvick.

¹¹⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 7r; A. Mänd. Kirikute hõbevara, lk. 44, 205. Muidugi ei saa täiesti kindel olla, et Didericki annetus oli ajendatud tema naise viimsest tahtest, ent see on aastat arvestades siiski tõenäoline. Karikas koos pateeniga kaalus 2 marka ja 2 loodi (u. 442 gr.).

¹¹⁷ G. Signori. Stadtheilige im Wandel. Ein Beitrag zur geschlechtsspezifischen Besetzung und Ausgestaltung symbolischer Räume am Ausgang des Mittelalters. – Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte 1993, Bd. 20/1, lk. 49–53.

¹¹⁸ Samas, lk. 53–55, vt. ka S. Rüther. Spiegel der Frömmigkeit. Die Testamente bürgerlicher Frauen der Stadt Lübeck in vorreformatorischer Zeit. – OTIVM 1996, Bd. 4/1–2, lk. 45.

¹¹⁹ A. Mänd. Kirikute hõbevara, lisa 2, lk. 180–183, 185–189, 191, 203, 207, 212, 214–219, 223–224.

¹²⁰ R. Hausmann. Der Silberschatz der St. Nikolaikirche zu Reval. – Mitteilungen aus dem Gebiete Liv-, Est- und Kurlands, Bd. 17. Riga, 1900, lk. 245–247; T. Kala, Tallinna linnaelu kajastumine, lk. 28. 1480. aastatel Neitsi Maarja tüdruku ametit pidanud Birgitte kogus nii palju vara, et sai 1492 minna palverännakule Rooma.

¹²¹ TLA, f. 230, n. 1-III, s. 64: *Item so geue ik to deme hilgen geiste viff marck vnd vnszer leuen vrouwen myn pater noster van corallen vnd suluerstene*. Korallidest olid tõenäoliselt Neitsi Maarja palveteks mõeldud palvehel-med, kümnekaupa reas, „hõbekivid” aga nendevahelised viis suuremat hõbekuuli (tavaliselt seest õõnsad), mis märkisid Meie Isa palve kohti.

¹²² G. Signori. Stadtheilige im Wandel, lk. 50.

kõrgele sotsiaalsele staatusele. Sarnase kingituse tegi Magdalene Sauier (1524), kes jättis dominiiklaste kirikus asuvalle Jumalaema kujule oma peaehte.¹²³

Kõige rikkalikumaid annetusi Neitsi Maarja kujudele ja altaritele tegi aga kaupmehelesk Elizabeth Triss (1511), kelle jaoks Jumalaema võis olla tema isiklik kaitsepühak. Ta pidas teda meeles koguni neljas erinevas pühakojas. Püha Vaimu kirikus jättis ta Neitsi Maarja kujule oma suurima hõbedast jooginõu, hõbedast palvekee ja kleidikaunistused (ilmselt samuti hõbedast).¹²⁴ Niguliste kirikus tegi ta annetusi neljale Jumalaema kujule. Vanal Risti altaril asuvalle kujule jättis ta ühe teise kleidi kaunistused (tõenäoliselt hõbedast).¹²⁵ Kooriruumi lähedal paiknevale kujule kinkis ta oma hõbeväö.¹²⁶ Raehärra Heise Patineri altaril seisvale Jumalaema kujule jättis ta 6 hõbenõopi.¹²⁷ (Patiner oli Elizabethi testamendi üks täitjatest ja seal mainitud kui tema hea sõber, seega võis annetuse taga olla ka isiklikumat laadi motiive. Samas võis Jumalaema-austus olla üks nendevahelise tugeva sideme aluseid.) Neljandaks annetas Elizabeth Kanuti gildi altaril asuvalle Maarja kujule 5 hõbenõopi, hõberisti ja väljaõmmeldud laudlina.¹²⁸ Oleviste kirikus paiknevale Maarja kujule või altarile pärandas ta vääriskividega kaunistatud hõbedast jooginõu.¹²⁹ Dominiiklaste kirikus asuvalle väikesele

Maarja kujule annetas ta viis kapuutsinõopi. Samas pühakojas pidas ta meeles veel teistki naispühakut, kinkides Püha Katariina auks oma korallidest palvekee.¹³⁰ Lisaks said nii dominiiklased kui ka birgitiinid temalt kaks gildikannu (võimalik, et neid oli Suur- või Lauagildi jootudel kasutanud tema mees).

Elizabethi testament tõuseb teiste seas esile oma erakordse detailsusega. Sellest ilmneb selgesti jõuka kaupmehelese sügav austus Jumalema vastu ja ühtlasi tema strateegia annetada võimalikult paljudele Neitsi kujudele, et garanteerida endale hiliskeskaajal kõige mõjukamaks peetud pühaku eestkoste, mis kindlustaks teed paradiisi. Tema annetatud kallihinnalised ehted, nõöbid ja palvehelmed kaunistasid konkreetseid pühakujusid, avaldades seeläbi mõju sakraalruumile tervikuna. (Tõe huvides tuleb lisada, et pühakujude, sh. naispühakute omade, kaunistamiseks ei teinud annetusi sugugi vaid naised. Näiteks kaupmees Hans Bower pärandas 1519. aastal Jumalaema ja Püha Anna kujudele Nigulistes hõbedast roosikrantsi, piisamnõöbi ja kuld-sõrmuse, mis olid mõeldud pühakuile kaela riputamiseks, ning Gertrudi kabelis olevale Pühale Jürile (ilmselt kujule) oma turvise – viimast võiks ju klassifitseerida kui tüüpiliselt mehelikku annetust.¹³¹)

Elizabeth Trissi annetused kirikule ei piirunud aga sugugi Neitsi Maarjale tehtud kin-

¹²³ TLA, s. BN 1, M. Sauier: *Nach geue ick to den swarten moncken vnser leuen fruwen bilde myn huuengesmide.*

¹²⁴ TLA, s. BN 1, E. Triss: *Item so geue ik tom hilgen geiste vnser leuen vrouwen to eren myne groteste sulueren drynckschalle vnde myn sulueren pater noster vnde myne rockschalen van eynem rocke.*

¹²⁵ *It. so geue ik vnser leuen vrouwen to Sunte Nicolaws vp des Olden cruces altare myne anderen rockschalen to eynem rocke behorende.* Altari kohta vt. A. Mänd, Church Art, lk. 21.

¹²⁶ *Item ik geue vnser leuen vrouwen to Sunte Nicolaws to deme bilde by deme kore myn sulueren gordel.*

¹²⁷ *Item ik geue to vnszer leuen vrouwen bilde vp her Heiszen altare in de ere medelynghe Marien 6 sulueren knope.* Tegemist oli Püha Jüri kabelis asuva altariga, mis oli pühitsetud Neitsi Maarja seitsmele valule, seetõttu võib oletada, et sellel kujutati kas 7 mõõgast läbistatud Maarja kuju (*Mater Dolorosa*) või siis *Pietà*'d. A. Mänd, Church Art, lk. 21–22.

¹²⁸ *It. ick geue to vnser leuen vrouwen bilde vp sunte Kanutes altare viff sulueren knope, 1 sulueren crucze vnde eyn beneget taffellaken.* Altari kohta vt. A. Mänd, Church Art, lk. 22.

¹²⁹ *It. ick geue vnde beschede vnser leuen vrouwen to Sunte Olaue eyne sulueren drynckschale van den cleynsteyn.*

¹³⁰ *Item den predikern broderen geue ik in de ere Sunte Katherinen myn krallen pater noster vnde vif kogelknop der kleynen Marien darsulues. Item 2 gildekannen. Item to Sunte Birgitten geue ik 2 grote gilde kannen.*

¹³¹ TLA, s. 230, n. 1–III, s. 75: *It. noch so gheue ick vnser leuen frowen ton eren eyn sulueren vyflich myt vyf vorghuldenen stene, vnnd eynen groten deszemes knope, vnnd mynen ghuldenen boch dem bilde vnnszer leuen frowen an den hals to hanghen. Item sunte Annen gheue ick ock eyn sulueren roszenkrans myt vyf vorghuldenen stene, vnnd eynen deszemes knope sunte Annen bylde, dat noch ghemaket szal werden an den hals to hanghen. [– – –] Item myn harnix gheue ick sunte Jurgen to sunte Gertrude.* Vt. tema kohta A. Mänd, Hans Bouwer, kaupmees. – Kümme keskaegset tallinlast, lk. 60–89, eriti lk. 85.

gitustega, vaid ta hoolitses ka enda liturgilise mälestamise eest. Ehkki ta soovis oma viimse puhkepaiga leida Püha Vaimu kirikus, annetas ta 33 marka oma kogudusekirikule Nigulistele, et sellelt laekuva „igavese rendi” eest (2 marka aastas) teda igal aastal vigiilide ja hingemissadega mälestataks nii tema enda kui ka tema sõprade-sugulaste hingeõnnistuse nimel.¹³² Elizabeth ei täpsustanud, millise altari juures ta enda mälestamist soovis, selle otsuse jättis ta ilmselt preestrite või testamenditäitjate teha. Lapsi tema testamendis ei mainita, millest võib järeldada, et neid tal polnudki või olid nad testamendi tegemise ajaks surnud.

Siinkohal tulekski taas rõhutada asjaolu, et kirikule hinnaliste kingituste tegemisel ei mänginud rolli mitte üksnes naise vagadus, varanduslik seis ja sotsiaalne staatus, vaid ka laste, eriti alaealiste, olemasolu. Järeltulijate huve kaitses lisaks linnaõigusele ka vanemate hool. Näiteks ei saa testamendis loetletud summade ja hõbeesemete poolest kaugeltki vaeste hulka liigitada Meighe Kreigenwengerschet (1522), kes aga pärandas kogu oma vara lapsele ja Münsteris elavale õemehele, et too kasvataks tema last kui enda oma.¹³³ Kirikule ei jätnud Meighe mitte midagi. Kathrina Kulmes (1518) aga lubas Nigulistele annetada 5 marka vaid juhul, kui tema laps peaks surema.¹³⁴ Seega said suurejoonelisi annetusi teha eelkõige Katharina Potgetersche ja Elisabeth Trissi sugused lastetud kaupmehelesed.

Abielupaaride ja naiste annetatud armulauanõud

Annetuste kohta saab lisaks testamentidele teavet ka kirikueestseisjate arveraamatuist ning säilinud esemete vahendusel. Kõige

prestiižsemaks (ja ka sagedasemaks) kingituseks kirikule oli karikas, mis Kristuse vere hoidjana oli liturgiliste nõude seas tähtsaim. Eestseisjad kirjutasid reeglina üles annetatud eseme materjali, kaalu ja donaatori nime – viimase põhjuseks polnud mitte üksnes vajadus kingitud esemeid üksteisest eristada, vaid ka jäädvustada annetaja nimi ja seeläbi teda ja tema heategu mälestada. Sama otsustarve oli ka esemetele graveeritud pealiskirjadel või neile lisatud vappidel. Riia Jakobi kiriku eestseisjad võtsid 1436. aastal vastu kullatud hõbekarika, pateeni ja ka missakannude (ampullade) paari, mille annetasid keegi Claus Haue ja tema naine. Samal aastal kinkis lesknaine Baldesessche umbes 260 grammi kaaluva hõbevaagna.¹³⁵ Nende seisuse kohta pole õnnestunud andmeid leida.

Kiviloo linnusest pärinev, ent tänapäeval Bornholmi saarel paikneval kullatud hõbekarikal (1496) on pealiskiri: *biddet got vor bernt zegefrit, vor sine vrowe, vor er beyder geslechte* (Paluge Jumalat Bernt Zegefriti, tema naise ja nende mõlema suguvõsa eest).¹³⁶ Tegemist on tüüpilise üleskutsega eestpalveteks, mida leidub nii keskaegsetel hauakividel, armulauanõudel kui ka teistel sakraalesemetel.

Liturgilistele nõudele võidi graveerida ka üksnes annetajate nimed, sest juba sellest piisas, et nende nimi jääks kestma ja et nende eest palutaks. Näidetena võib tuua kaks Teises maailmasõjas kadunuks jäänud 15. sajandi karikat: Põide Maarja kiriku oma kandis kabjal teksti: *dvssen kellik hevet g'even tile troster vnde sin wiv katerine* (Selle karika annetasid Tile Troster ja tema naine Katherine), Lihula Elisabethi kiriku karikale aga oli graveeritud: *hinrick vogeler maddilena sin huis frwve* (Hinrick Vogeler ja tema naine Magdalena).¹³⁷ Kummagi abielupaari kohta

¹³² *Item ik geue vnde beschede den gemeynen presteren to Sunte Nicolaws intsament 33 mrk. rig., dar van to makende ewige rente 2 mr. alle iar iarliks vnde dar vor to holdende na guder older gewonheit alle iar eyns in allen tokomenden tyden vp den dach myner vorschedynghe eyn gedechtnisse mit vigilien vnde zelemissen to salicheit myner vnde myner leuen frunde zelen.* Tema sõprade ja sugulaste kohta vt. A. Mänd. Church Art, lk. 22–23.

¹³³ TLA, s. BN 1, M. Kregenwengershe.

¹³⁴ TLA, s. BN 1, K. Kulmes, fol. 1v.

¹³⁵ A. Mänd. Kirikute hõbevara, lk. 195.

¹³⁶ Vt. karika ja selle saatuse kohta pikemalt samas, lk. 85–86, ill. 68.

¹³⁷ Samas, lk. 72–73, ill. 52, lk. 84, ill. 67.

pole teadaolevalt kirjalikke andmeid säilinud, mistõttu pole võimalik oletusi teha ka nende sotsiaalse tausta kohta.

1495. aastal annetas lesknaine Magdalena Wymansche Niguliste kirikule kullatud karika. See oli üks väheseid keskaegseid armulauanõusid, mis oli kirikus alles kuni Teise maailmasõjani.¹³⁸ Karikaga, õigemini selle pealiskirjaga, seostub ka üks kurioosne lugu. Nõu kabjale oli graveeritud tekst, mille kohaselt ese kuulus Niguliste kiriku Püha Ihu missale (*desse kelk hort to des hilghe[n] lichame missen to sunte niclawes*). Ent eestseisjate arve- raamatust selgub, et Wymansche oli karika annetanud hoopiski peaaltari jaoks ja et keegi Bartold Bart olevat lasknud nõule graveerida väärast teksti („Andku jumal talle andeks”, lisab ülestähenduse teinud eestseisja).¹³⁹ Bart oli Suurgildi kuuluv kaupmees, kelle kohta on teada, et ta 1517. aasta paiku (võimalik, et varemgi) tegutses Nigulistes Püha Ihu missa eestseisjana.¹⁴⁰ Seetõttu võib oletada, et ta püüdis meelega lese soovist kõrvale hiilida ja hinnalise nõu n.-ö. oma huvisfääri saada („oma” missa edendamiseks). Kui üldiselt on arvatud, et pealiskirja lasid nõule graveerida donaatorid, siis kirjeldatud juhtum osutab, et seda võis korraldada ka kiriku, altari või missa eestseisja ja et need võisid annetaja soove oma huvides väänata. Karika kinkinud Magdalena Wymansche kohta pole õnnestunud välja selgitada, kes oli ta abikaasa, kuid tõenäoliselt oli naine jõukas ja ilmselt ka lastetu kaupmehe- lesk, sest kui ta 1505. aastal suri, pärandas ta Nigulistele oma maja, mille kiriku eestseisjad 600 marga eest maha müüsid.¹⁴¹

Hõbekarika (või ka mõne muu liturgilise nõu või tekstiili) kinkimine oli kahtlemata

Magdalena Wymansche kingitud karikas, 1495. Repro

tegu, mis oli eelkõige jõukohane varakamatele ja milles väljendusid nii donaatori religioossed kui ka ilmalikud ambitsioonid. Olles missal igapäevaselt kasutusel, oli nõu nähtavaks nii jumalale ja pühakutele kui ka preestritele ja koguduse liikmetele, lisades kinkijale sotsiaalset kapitali ja suurendades tema lootusi saavutada lunastus ja igavene elu. Ehkki naisi esineb donaatorite seas oluliselt vähem kui mehi, oli rikkamatel neist siiski võimalus kas ise kullassepalt nõu tellida või kirikule konkreetse eseme jaoks raha või hõbedat jätta (vt. eespool Margareta Katvicki testamenti). Vahemärkuse korras võib lisada, et

¹³⁸ Samas, lk. 80–81, ill. 60–61.

¹³⁹ Samas, lk. 80, 204; TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 7r: *Anno [14]95 8 dage vor wienachten gaff Magdalene Wymansche eynen vorguldet kelk, dar vnder steken eynen staff vnd de vp scrift holt: to des hilgen lichams misse. Dat is vnrecht screuen, vnd dar woeren welke losgeters by, men dusse kelk gaff se to der kerken to deme hogen altar to bliuende, men Bartolt Bart leth dat vnrecht schriuen, dat vorgeue em Got.*

¹⁴⁰ Bart astus gildi 1481 ja sai kodanikuks 1488. a. (TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 41v; Bürgerbuch, lk. 34). Püha Ihu missa eestseisjana on teda nimetatud 1517. a. (TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 21v). Hausmanni väitel tegutses Bart selle missa eestseisjana juba 1493. a. (R. Hausmann. *Der Silberschatz*, lk. 242).

¹⁴¹ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 14r, 15v. Linnaõiguse järgi ei tohtinud kirikule kinnisvara pärandada, vaid see tuli müüa ja annetada raha (vt. Lübecki õiguse Tallinna koodeksi, lk. 214–215, §154), ent siiski tuli kinnisvara annetamist ette (vt. ka eespool Potgeteri juhtumist). Võimalik, et Wymansche oli eestseisjatega juba varem kokku leppinud, et jätab maja müügi nende hoolde.

varaseim teadaolev karikas, mille kinkijaks oli suure tõenäosusega eestlanna, pärineb alles 16. sajandi lõpust. Karika kabjal on järgmine pealiskiri: *Magdalena Kallipulcks hat dissen Kelgk zur Kercken den Undeutzschen zur Narva Anno 1596* (Magdalena Kaljapulk(?) kinkis selle karika Narva mittedeutsche kirikule 1596. aastal).¹⁴²

Gertrud Wrangeli memoriaalkompleks

Kui eelnevad alajaotused olid pühendatud mõnele kindlale teemale, siis järgnevalt vaatlen üht konkreetset juhtumit – kirikuga sõlmitud lepingut, millest avaneb erakordselt mitmekülgne pilt ühe aadlidaami soovidest matuste, mälestamise ja annetatavate sak-raalesemete kohta.¹⁴³ Tegu on tuntud ja mõjuvõimsast aadlisoost pärit Gertrud Wrangeliga, kes abiellus 1478. aastal Harmi ja Uuemõisa omaniku Jacob Dekeniga ning jäi leseks 1492. Jacobi jaoks oli tegemist teise abieluga ja see paistab olevat jäänud lastetuks.¹⁴⁴

Lesepõlve veetis Gertrud tõenäoliselt Tallinnas. Umbes 1511. aastal sõlmis ta lepingu Püha Vaimu kiriku eestseisjatega, säilinud on dokumendi mustand.¹⁴⁵ Ta annetas kirikule väga suure summa – 800 marka hõbedas ja 200 marka kullas.¹⁴⁶ Selle intresside eest pidi esiteks kaetama Neitsi Maarjale pühendatud teenistused: iga päev pidi lauldama Neitsi Maarja tunnivalvusi ja peetama tema auks missat koos orelimuusikaga. Kiriku põhjaküljele, Neitsi Maarja altari lähedusse, tuli tel-

lida suur vitraažaken, mis kujutaks Gertrudi kaitsepühakut – apostel Andreast – ja tema, s. t. perekond Wrangeli, vappi. Lisaks tuli Maarja altari ette paigutada Gertrudi jaoks hauaplaat, mis oleks valmistatud messingist¹⁴⁷ ning kaunistatud samuti apostel Andrease figuuri ja Gertrudi vapiga. Lesk määras, et tema matustel peab helistatama kõiki kelli, tema surnukeha pidi kaetama kauni kuldse linaga ning teda tuli mälestada vigiilide ja hingemissadega. Leping osutab, et Gertrudil oli väga selge ettekujutus sellest, milline memoriaalkompleks peab välja nägema, kuidas teda kui annetajat esemeil identifitseeritakse (sünniperekonna vapi kaudu) ning kuidas teda tuleb matta ja mälestada.

Püha Vaimu kirikus pole enam ei Gertrudi annetatud vitraaži ega tema hauakivi. Küll aga võib kooriruumis näha puidust nikerdatud pingiotsa (monteeritud uuema pingi külge), kus on kujutatud apostel Andreast oma atribuudi X-kujulise ristiga, Wrangeli vappi ja aastaarvu 1513. Kuigi lepingus pinki ei mainita, osutavad kaunistuselemendid üheselt sellele, et tegu pidi olema Gertrudi memoriaalkompleksi osaga. Võimalik, et lesk tellis pingi mõnevõrra hiljem.

Pole kahtlust, et Gertrud soovis oma annetuse siduda peaaltari järel ühe kiriku tähtsaima altariga ja kujundada selle ümber „oma” nurgakese. Kuna Neitsi Maarjale oli harilikult pühendatud kiriku põhjalööv ja Skandinaavia võrdlusmaterjal osutab, et Maarja altar asus reeglina põhjalöövi idaotsas,¹⁴⁸ on tõenäoline, et see oli nii ka

¹⁴² Tähelepanuväärne on seegi, et karikas tehti 1738 ümber, ent 1596. a. annetamise fakti peeti oluliseks kajastada ka hilisemas pealiskirjas. Vt. K. Kirme. Kirikuhõbe uusajast tänapäevani. Tallinn, 2012, lk. 34, 57, ill. 42, lk. 133, nr. 77.

¹⁴³ Varem käsitletud: A. Mänd. Church Art, lk. 23–27.

¹⁴⁴ G. v. Wrangell. Geschichte der Wrangel zur dänischen und Ordenszeit. Dorpat, [1927], Teil 1, lk. 48, nr. 158, lk. 54, nr. 190, Teil 2, lk. 255–256. Gertrudi isa oli Wolmar Wrangel, Tuhala, Seli ja Roela mõisate omanik. Gertrudile kuulus 1496. aastani Kuusiku mõis, seejärel läks see tema vennale Jürgenile.

¹⁴⁵ TLA, s. Aa 11, fol. 39v. Leping on dateerimata, ent eelmisel leheküljel (fol. 39r) asuv sissekanne on dateeritud 1511. a. märtsiga.

¹⁴⁶ Algselt kirjutati summaks koguni 1100 marka, ent see on läbi tõmmatud. Dokumendi lõppu on lisatud, et kui daam peaks vaesusse langema – „hoidku jumal selle eest” – tuleb kiriku eestseisjatel raha tagastada.

¹⁴⁷ Kõik Tallinnas säilinud hauakivid on paekivist. Messingist hauaplaadid olid muu hulgas levinud Lübeckis ja mujal Põhja-Saksamaal, ent neid on teada ka Liivimaalt, näiteks Saare-Lääne piiskopi Hermann I hauaplaat Vana-Pärnu kirikus (I. Põltsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu, lk. 406).

¹⁴⁸ A. Nilsén. Focal Point of the Sacred Space. The Boundary between Chancel and Nave in Swedish Rural Churches. Uppsala, 2003, lk. 127.

Gertrud Wrangeli pingi külgtugi, 1513. Foto: S. Stepaško

Püha Vaimu kirikus.¹⁴⁹ Pole teada, millal ja kes Jumalaema altari rajas, ent kindlasti toimus see ammu enne Gertrudi annetusi, sest allikates esineb altar alates 14. sajandi lõpukümnendest.¹⁵⁰ Pole andmeid, et mõni teine Wrangeli suguvõsa liige oleks altarit varem doteerinud. Juba rendiseraamatu 1387. aasta sissekandest selgub, et patronaadiõigus altari üle kuulus raele,¹⁵¹ ning võib oletada, et selle läheduses asusid ka rae pingid (nende taga omakorda Suurgildi omad). Gild maksis ka Neitsi Maarja missa laulmise eest 14 päeva

pärast ülestõusmispühi ning vastlajootude lõpul.¹⁵² Seega on tõenäoline, et altarit ja Neitsi Maarja liturgiat toetas mitu erinevat korporatsiooni ja eraisikut.

Gertrudi surma-aasta pole teada. 1515. aastal nimetatakse allikates tema testamenti ja 1537. aastal on teda mainitud surnuna, järelkult läks ta manalateele millalgi selles ajavahemikus.¹⁵³ Isegi kui ta suri peatselt pärast testamendi koostamist, sai ta siiski mõne aasta jooksul nautida oma suurejoonelise annetuse tagajärgi: külastada Püha Vaimu kirikut, istuda oma pingil, imetleda „oma” akent, osaleda enda toetatud missal, palvetada oma lemmikpühakute – Neitsi Maarja ja apostel Andrease poole, teades, et on teinud oma parima, et valmistuda surmaks ja hauataguseks eluks. Kui ta aga suri pärast 1524. aasta septembri pildirüüstet ja järgnevaid reforme, oleks ta pidanud leppima Neitsi Maarja altari kõrvaldamise ja liturgia lakkamisega, ent tema pink, aken ja hauakivi oleksid siiski alles jäänud, olles visuaalseteks tunnismärkideks lese kõrge positsiooni kohta.

Gertrud Wrangel mängis enda memoriaalkompleksi kujundamisel aktiivset rolli, andes täpseid ettekirjutusi selle kohta, milline see pidi välja nägema. Nii annetatud esemed kui ka liturgia pidulikkus pidi rõhutama lese õilsat sünnipära, staatust ja jõukust. Tähtis kultuuriline kood peitub ka selles, et ta otsustas akna, hauakivi ja pingi kaunistada enda ja mitte oma abikaasa vapiga. Muidugi polnud Dekenid ka nii tuntud ja mõjuvõimas suguvõsa kui Wrangelid. Gertrudi annetustel oli oluline osa sakraalruumi kujundamisel. Temaapid esemetel kandsid edasi sõnumit, kes oli annetuste taga, omasid esindusfunktsiooni ning jäädvustasid tema mälestuse. Nii esemed kui ka liturgia pidid talle tagama mõjukate pühakute – Jumalaema ja apostel Andrease – eestkoste. Ja lõpuks pole tähtsusetu seegi, et valides oma viimseks puhkepaigaks Püha

¹⁴⁹ Vt. altari ja vitraažakna tõenäolist asukohta: A. Mänd. Church Art, lk. 24–26, ill. 9.

¹⁵⁰ PRB, nr. 55 (1396), 96 (1387).

¹⁵¹ Samas, nr. 96. Altarit on regulaarselt mainitud rae arveraamatutes: Kämmerbuch der Stadt Reval 1432–1463, Kämmerbuch der Stadt Reval 1463–1507. Hrsg. v. R. Vogelsang. Köln, 1976, 1983.

¹⁵² A. Mänd. Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, lk. 83.

¹⁵³ G. v. Wrangell. Geschichte der Wrangel, Teil 1, lk. 73, nr. 312, lk. 97, nr. 439, Teil 2, lk. 255–256.

Vaimu kiriku, sai Gertrud loota mitte üksnes preestrite, vaid ka kõigi kiriku külastajate, eriti aga seegihaigete ja -vaeste eestpalvetele.

Matusepaigad ja hauakivid

Mõistagi ei saa naiste mälestuse jäädvustamist ja sakraalruumi kujunemist uurides mööda vaadata ka matusepaikadest ja hauakividest. Barbara J. Harris, kes on põhjalikult analüüsinud Inglismaa aadlinaiste testamente aastaist 1450–1560 (neid on säilinud u. 280), rõhutab sealsete daamide suurt iseteadvust oma viimse puhkepaiga valimisel ja hauamonumendi kujundamisel. Tema erilise tähelepanu all olid naised, kes olid abiellunud korduvalt, paljud koguni 3–4 korda. Selgus, et kõige sagedamini soovisid naised mätta end oma esimese abikaasa kõrvale või selle mehe kõrvale, kellega neil oli esimene laps (eriti poeg) – sageli muidugi oligi esimene abikaasa ka esmasündinu isaks. Siiski võidi valik teha ka selle mehe kasuks, kelle suguvõsa oli kõige tuntum või kellega oldi kõige kauem koos elatud. Tunnete kohta ühe või teise mehe vastu testamendid paraku tunnistust ei anna, ehkki võib oletada, et ka armastusel ja kiindumusel oli oma roll. Abikaasa hauaplatsi asemel võisid naised eelistada ka enda vanemate (suguvõsa) oma. Lesknaiste langetatavate otsuste hulka kuulus ka see, kas rajada hauamonument endale ja abikaasale või üksnes endale ja kas väljendada oma identiteeti mehe suguvõsa kaudu, kasutades tema vappi, või rõhutada omaenda sünnipära ja kaunistada monument oma vapiga ja vastava pealiskirjaga. Ka rõhutas Harris, et hiliskeskaegsel Inglismaal olid aadlinai- sed hauamonumentide ja perekonnakabelite rajamisel tunduvalt aktiivsemad kui näiteks Itaalia linnade omad.¹⁵⁴

Keskaegselt Liivimaalt pole paraku sellises ulatuses allikaid säilinud, et oleks võimalik teha mingitki statistikat naiste soovide kohta oma viimse puhkepaiga osas. Näiteks eespool käsitletud 12 testamendist sisaldavad vastavasisulisi korraldusi vaid kaks. Maalija ja puunikerdaja Jurgen Dregeri lesk Kathrina (1519), kes tegi testamendi peagi pärast mehe surma, palus, et teda maetaks tema mehe kõrvale Niguliste kirikaeda.¹⁵⁵ Seevastu kaupmehelesk Elizabeth Triss (1511), kelle mees Wilhelm oli maetud Nigulistesse,¹⁵⁶ soovis, et teda maetaks hoopis Püha Vaimu kirikusse.¹⁵⁷ Miks ei tahtnud Elizabeth end abikaasa kõrvale mätta, jääb teadmata, samuti võib vaid oletusi teha selle kohta, miks ta eelistas Püha Vaimu kirikut. Üks võimalus on, et sinna olid maetud tema vanemad. Teiseks võis pühakoja atraktiivsust suurendada võimalus tagada endale seegiasukate eestpalved, sest oma liturgilise mälestamise oli Elizabeth teatavasti tellinud Nigulistest. Elizabethi pihhiisa Thomas Ulrici tegutses preestri ja vikaarina nii Nigulistest kui ka Püha Vaimu kirikus,¹⁵⁸ nii et oma rolli võis mängida ka tema mõju. Võib oletada, et lesk tundis pihhiisaga võrdlemisi suurt vaimset lähedust, sest ta parandas talle ühe oma kahest suurimast hõbepeekrist, kaks hõbelusikat ja Jumala Tallega (*Agnus Dei*) amulett-ripatsi, mille üks külg oli kaetud pärlmutriga.

Tallinna keskaegseid hauakive, nende ikonograafiat ja hilisemat saatust on oma magistritöös põhjalikumalt käsitlenud Mari Loit. Viiest kirikust (Niguliste, Oleviste, Püha Vaimu, toomkirik ja dominiiklaste kirik) on säilinud kõigest umbes 60 keskaegset hauakivi või nende fragmenti. Neile võib lisada Pirita kloostrist pärinevad 15.–16. sajandi hauakivid, millest 13 on varustatud pealiskirjaga.¹⁵⁹ Kõigist hauakividest on vaid neli identifitseeritavad kui naiste omad.

¹⁵⁴ B. J. Harris. *The Fabric of Piety*, lk. 308–335.

¹⁵⁵ TLA, s. BN 1, K. Meler: *upp sunte Nicholas kerchhoff by Jorgen meler*.

¹⁵⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 94r (1503).

¹⁵⁷ TLA, s. BN 1, E. Triss; R. Seeberg-Elverfeldt. *Testamente*, nr. 106.

¹⁵⁸ L. Arbusow. *Livlands Geistlichkeit*, lk. 221; T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. *Kümme keskaegset tallinlast*, lk. 81, 172. Elisabethi testamendi tegemise ajal Ulrici küll teadaolevalt enam Püha Vaimu kirikus vikaar ei olnud.

¹⁵⁹ M. Loit. *Keskaegsest surmakultuurist ja hauatähistest reformatsiooniaelse Tallinna kirikutes ja kloostrites*. – Vana Tallinn XVII (XXI), 2006, lk. 52–56, 62–64, 69–70, 73–77, 86–87, 92–96.

Vanimat neist võib tänapäeval näha dominiiklaste kiriku lõunapoolsele välisseinale kinnitatuna: see kuulus kodanikuseisusest naisele Kune Schotelmundile, kes plaati ümbritseva pealiskirja kohaselt suri 27. aprillil 1381 (*na der bort gvodes / m ccc in deme lxxxi iare des anderen / su[n]aue[n]des na pashhe / do starff kvne schotelmvndes bidde vor d[e] sel[e]*).¹⁶⁰ Kune mees oli raehärra ja bürgermeister Gosschalk Schotelmund.¹⁶¹ Ta esineb dokumentides elusana viimast korda oktoobris 1398, seega suri Kune aastaid enne oma meest. Hauakivile on uuristatud naise figuur, kelle rõivastus ja jalge ees kujutatud kaks koerakest väljendavad tema kõrget staatust, kuulumist linna eliiti. Peremärki või vappi kivil pole, ent kadunukese nimi on jäädvustatud pealiskirjas. See on teadaolevalt ainus säilinud linnakodaniku naise hauakivi.¹⁶²

Kolm ülejäänud hauakivi on aadlinaiste omad ja on säilinud Pirita kloostrist, olles tänapäeval kinnitatud kiriku lääneseinale. Need on ilmselt kuulunud kloostrit toetanud Harju-Viru vasallide abikaasadele või konvendis oma viimseid eluaastaid veetnud leskede. Kivide juures pakub siinkohal eelkõige huvi asjaolu, kuidas on naisi identifitseeritud.

Vanim kivi kuulub 1420. aastal surnud Elisabet Hakele: see on kaunistatud Hakede vapiga (kolm konksu ehk haaki) ja ladinakeelse pealiskirjaga. Varasemad uurijad

arvasid, et Elisabet oli Taani päritolu aadliku Albert Hake lesk, kes omas Põhja-Eestis maavaldusi, ja et Elisabet ise pärines mõjuvõimsast Putbusi perekonnast.¹⁶³ Viimastel aastatel on aga osutatud sellele, et esiteks ei esine hauakivil Alberti nime¹⁶⁴ ja teiseks suri Albert Andersen Hake lesk Elisabet tunduvalt hiljem kui 1420, nimelt 1445.¹⁶⁵ Tema 1420. aastal manalateele läinud nimekaimu pole õnnestunud tuvastada.¹⁶⁶ Kivil olev aastaarv reedab, et Elisabet Hake pidi olema üks esimesi, kes maeti vastvalminud (või alles ehitusjärgus olevasse) uude prestiižsesse kirikusse. Kas lese enda või perekonna soovil on teda hauakivil identifitseeritud mehe suguvõsa vapiga.

Sama kehtib ka 1455. aastal surnud Gertrudi kohta, kelle sünninimi pole teada, ent kelle abikaasaks oli Virumaal valdusi omav Bartolomeus Virks.¹⁶⁷ Gertrudi hauakivi kaunistab mehe vapp ja alamsaksakeelne pealiskiri: *Int iar vnse he/re[n] m ccc lv des mydweke[n]s vor ma/thie ap[osto]li starf / gertrud husfrowe bartholomei vikes // biddet got vor de sele*.

Kolmas hauakivi kuulus Helena Mekesile (sündinud Lode), kes suri juulis 1473. Tema abikaasaks oli olnud Hinrik Mekes, kes suri naisest paarkümmend aastat varem ja oli omanud valdusi Järva- ja Harjumaal, arvata-vasti ka Virus.¹⁶⁸ Võimalik, et Helena valis kloostrikiriku oma matmiskohaks, kuna tegu oli prestiižse pühakojaga, mida tema sugu-

¹⁶⁰ Vt. fotot nt. Vana Tallinn XVII (XXI) kaanel.

¹⁶¹ Astus Suurgildi 1377 (TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 1v), raehärra alates 1373, bürgermeistriks sai 1381 (T. Derrik. Das Bruderbuch, lk. 251–252). Gosschalk on tuntud muu hulgas seetõttu, et Suurgild omandas 1406. a. temale kuulunud maja ja krundi ning ehitas sinna uue gildimaja. A. Mänd, I. Leimus. Uue maja ehituslugu 15. sajandil. – Tallinna Suurgild ja gildimaja, lk. 261–263.

¹⁶² Enne Teist maailmasõda oli Nigulistes alles keskaegseid hauakive, mis kuulusid kaupmeheseisusest naistele või abielupaaridele, ning eestseisja Hans Rotgersi laste, sh. tütarde, hauakivi. Vt. E. v. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. 2. Lfg. Reval, 1899, lk. 150, nr. 15, lk. 156, nr. 37, lk. 157, nr. 39, lk. 161, nr. 55.

¹⁶³ V. Raam, J. Tamm. Pirita klooster: ehitus- ja uurimislugu. Tallinn, 2005, lk. 63–64, ill. 113.

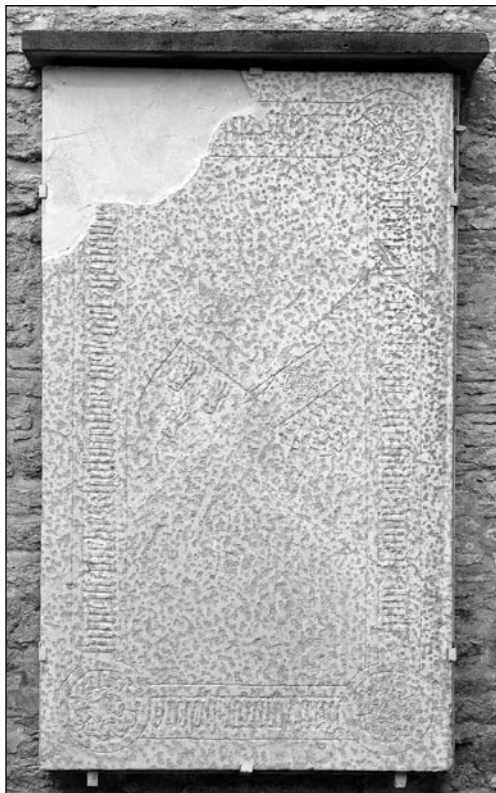
¹⁶⁴ Nimi on raskesti loetav, ent see paistab algavat i-ga ja lõpeb tähtedega *[n]is*. Võimalik, et tegemist on Johannesega. Terviktekst: *an[n]o d[omi]ni m / cccc xx in die augustine (sic!) obiit / elisabet vx[or] / ioh[ann]is hake orate pro ea*.

¹⁶⁵ J. Kreem, K. Markus. Kes asutas Pirita kloostrit? – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, nr. 4 [16], lk. 68–69.

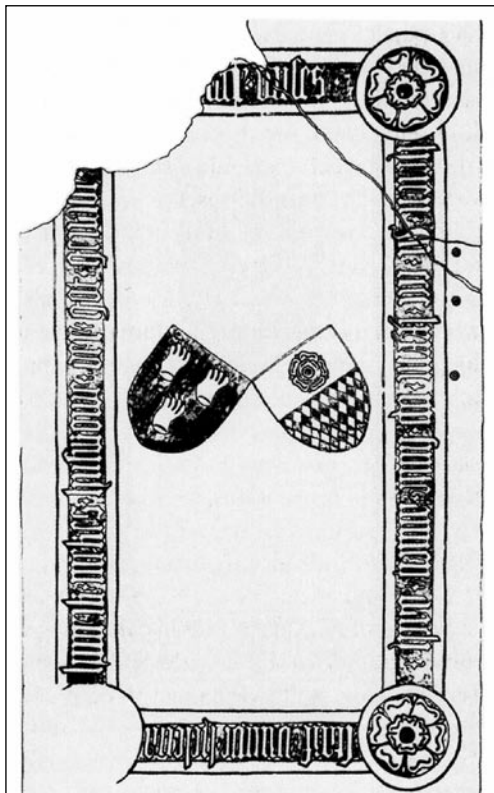
¹⁶⁶ Samas, lk. 70.

¹⁶⁷ V. Raam, J. Tamm. Pirita klooster, lk. 64–65, ill. 115.

¹⁶⁸ Samas, lk. 66–67, ill. 119.

Helena Mekesi hauaplaat, 1473. Foto: S. Stepaško

Helena Mekesi hauaplaadi joonis. Repro

võsa oli toetanud (ja toetas ka edaspidi).¹⁶⁹ Helena hauakivil on kaks vappi, nii Lodede kui ka Mekesite oma, kusjuures Lode vapp asub heraldiliselt paremal pool, s. t. tähtsamal kohal. Pealiskirjas on aga rõhutatud fakti, et Helena oli Hinrik Mekesi naine: *[Int] iar vnses / heren m cccc lxxiii vp sunte annen dach / starf vruwe helena / hinrik mekes husvrowe der got genade [– – –]*.¹⁷⁰

See, kummal pool asus mehe ja kummal pool naise vapp, on tähtis sümbolne sõnum ja kaasaegsetele kergesti mõistetav kultuuriline kood. Ehkki Eestist säilinud naiste hauakivide hulk on ülinapp, annavad needki vähesed aimu sellest, kas naised soovisid rõhutada oma identiteeti enda ja oma abikaasa suguvõsa või üksnes viimase kaudu ning kuidas väljendati seda, kumma suguvõsa oli auväärsem ja mõjukam.

Kokkuvõtteks

Ühest küljest on keskaegselt Liivimaalt naiste kohta säilinud allikmaterjal liiga napp, et teha põhjalikumaid järeldusi selle kohta, kui levinud oli erinevates ühiskonnakihtides oma mälestuse jäädvustamine artiklis kirjeldatud vahendite kaudu. Teisest küljest on konkreetsete näidete põhjal siiski võimalik esile tuua teatud käitumismustreid.

Hiliskeskajast, eriti 15. sajandi lõpust ja 16. sajandi alguskümnenditest on andmeid, et jõukad, nii aadlisesusse kui ka linnaeliiti kuuluvad naised püüdsid meestega sarnaselt (või ka nendega koos) rajada vikaariaid, tellida eestpalveid ja mälestusmissasid, annetada kunstiteoseid ja teha korraldusi oma matmise ja mälestamise kohta. Kõik need vahendid pidid rõhutama nende naiste seisust, jõukust

¹⁶⁹ Vt. J. Kreem, K. Markus. Kes asutas Pirita kloostri, lk. 70.

¹⁷⁰ Viimane sõna peab olema *si* (sy).

ja ühiskondlikku positsiooni, põlistama nende ja nende perekonna mälestuse ning aitama kaasa hingeõnnistuse saavutamisele. Kõige heldemaid annetusi said endale lubada varakad lesknaised, eriti need, kellel polnud lapsi. Rikkad ja mõjuvõimsad lesed (nt. Gertrud Wrangel) osalesid aktiivselt oma *memoria* kujundamisel: nad määrasid kindlaks, mida tuli hauaplaadil või muul kunstiteosel kujutada, kus see pidi asuma, mis altaril tuli annetatud eset (nt. karikat) kasutada, kui suure summa eest valgustada püha sakramenti – Kristuse ihu, millise pühaku auks pidada missat ja millise altari juures, mis pühalt või nädalapäeval lugeda eestpalveid jne. Nad lasksid sõlmitud lepingu või annetamise fakti üles tähendada kiriku eestseisjate raamatusse või mõnesse linnaraamatusse, graveerida esemele sobiliku pealiskirja või lisada vapi. Nad tegid korraldusi oma matusetseremoonia läbiviimise osas, tellisid mälestamise surmaaastapäeval ning eestpalveid ja „igavesi” missasid oma hingeõnnistuse heaks. Nad langetasid otsuseid, kas lasta end matta oma abikaasa kõrvale või mujale. Aadlisooist lesknaised võisid valida, kas lasta end hauakivil ja annetatud esemetel identifitseerida enda või oma abikaasa vapi või mõlema järgi. Väga tähtsaks peeti ka oma esivanemate meelepidamist: neile eestpalvete tellimist ja nende alustatud traditsioonide jätkamist. Kõik need otsused ja valikud annavad meile väärtuslikku teavet tolaeagsete naiste mõttemaailma ja väärtushinnangute kohta, andes aimu nende religioossetest ettekujutustest, eneserepresenteerimise vajadustest ja ilmaliku prestiiži ihalemisest.

Vaesematel naistel olid oma mälestuse jäädvustamiseks tunduvalt piiratumad vahendid. Üks võimalusi väärikaks kristlikuks matuseks ja eestpalvete garanteerimiseks oli liituda mõne religioosse gildi või vennaskonnaga, kus pandi nimetatud rituaalidele suurt rõhku ja hoolitseti nii jõukamate kui ka vaesemate liikmete eest.

Kuigi naiste roll avalikus elus oli meestega võrreldes tunduvalt tagasihoidlikum, oli neil vagade annetuste kaudu võimalik sakraalruumi kui avalikku esindusruumi kujundada

ning selle mõningaid osi „naiselikumaks” muuta. Tüüpilisteks naiste annetusteks loeti rõivaste, roosikrantside, ehete ja hõbedast majapidamistööriistade kinkimist kirikule, eriti aga seda, kui kingitud ehe või rõivatükk oli mõeldud kaunistama Neitsi Maarja või mõne teise naispühaku kuju – sel juhul oli tegemist väga isiklikku laadi annetusega „naiselt naisele”. Naiste kingitud armulauakarikaid ja teisi liturgilisi esemeid kasutati missa pühitsemisel, nende vappi või sobilikku pealiskirja kandvad vitraažid, pingid ja hauakivid jätsid kirikuruumi pikaajalise jälje ning toimisid kogukondliku mälu kandjatena.

Naise osa kunstiteoste annetamisel, sakraalruumi kujundamisel ja oma mälestuse põlistamisel on paratamatult jäänud varjatumaks kui meestel. Loodetavasti aitab siinne artikkel rikastada ettekujutust naise mitmesugustest rollidest hiliskeskaegses ühiskonnas.

Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema SF0130019s08 ja EuroCORECODE grandis „Symbols that Bind and Break Communities” raames.

Anu Mänd

(1968)

Lõpetas 1992. aastal Tartu Ülikooli kunstiajaloolasena. Kaitses 2000. aastal Kesk-Euroopa Ülikoolis doktorikraadi keskaja-uuringute alal. Töötab TLÜ Ajaloo Instituudis vanemteadurina. Uurimisvaldkonnad: keskaja kultuur, gildid ja vennaskonnad.